

Yandaklıdere Petroglifleri

The Petroglyphs of Yandaklıdere

Mustafa BEYAZIT

Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Denizli, Türkiye
Prof., Pamukkale University, Faculty of Letters and Science, Department of Art History, Denizli, Türkiye
hacivaz@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-0684-2383

Başaran Doğu GÖKTÜRK

Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Şanlıurfa, Türkiye
Dr., Harran University, Faculty of Letters and Science, Archaeology Department, Şanlıurfa, Türkiye
bdgokturk@harran.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-5069-1220

DOI: 10.5505/jas.2021.95867

Öz

Kaya resimleri, bilim insanları tarafından uzun yıllardan bu yana çeşitli araştırma kuruluşları bünyesinde irdelenmektedir. Bu araştırmalar son yıllarda Türkiye içerisinde de önem kazanmakta ve bu konuda yayınlar ortaya konulmaktadır. Çalışmanın ana temasını oluşturan Ankara ili GÜdül ilçesi Çağa köyü sınırlarında bulunan Yandaklıdere petroglifleri de bu yayınlar içerisinde kendine yer bulmuştur. Ancak Yandaklıdere hakkındaki eserlerde, petroglifler içerisindeki tasvirlerin ölçekli çizimlerinin ve münferit açıklamalarının olmamasının yanında tasvirlerin karşılaştırmalı değerlendirmeleri de sınırlıdır. Bu nedenle çalışmada, Yandaklıdere petrogliflerini oluşturan pano ve tasvirlerin ölçekli çizimleri yapılarak her bir figüre envanter numarası tanımlanmıştır. Bunun yanı sıra figürlerin mahiyetine yönelik gerekli açıklamalara metin içerisinde yer verilmiştir. Tasvirlerden benzer biçim ve gövde şekli birlikteliği gösterenler Şaman, Süvari, At, Keçi, Geyik, Bitki/Ağaç, Ağ/Kafes/Tuzak/Tor, Damga, Yazıt başlıkları altında irdelenmiştir. Söz konusu gruplara girmeyenlerse tanımlanamayan tasvirler başlığı altında ele alınmıştır. Kayıt altına alınan tasvirlerin benzer örnekleri, başta Türkistan coğrafyası olmak üzere Türk boylarının göçlerle yayıldığı coğrafyalarda ve sonrasında ülkemiz sınırları içerisinde taranmıştır. Türkistan coğrafyasındaki Proto-Türk, Saka, Hun, Taştık, Göktürk, Akhun, vb. dönem isimlerine sahip petroglifler gibi Yandaklıdere petroglifleri de, Anadolu içerisine Türklerin çok erken dönemde geldiklerine işaret eden verileriyle birlikte incelenerek, betimlemelerin hangi teknikler kullanılarak hakedildiği ve ne zaman yapıldığına yönelik tarihlendirme önerisi makale kapsamında sunulmuştur. Petrogliflerin Türk toplulukları açısından ne ifade ettiği her tasvir için ayrıca tartışılarak, Türklerin kaya resmi yapma geleneklerini Şamanizm ve Gök Tanrı inancı çerçevesinde devam ettirdiklerini gösteren önemli bulgular yine çalışma içerisinde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonucunda kısaca petrogliflerin nokta vuruş ve kazıma teknikleri kullanılarak, ihtimaller dâhilinde Bronz veya Demir Çağı'na sahip örnekleri barındırdığı; devamında tasvirlerin ağırlıklı olarak Orta Çağ'da olmak üzere değişik dönemlerde yapıldıkları görüşü tarafımızdan önerilmiştir. Benzer örneklerden hareketle verilen bu tarihlendirme önerileri, yazılı kaynaklardaki açıklamalar ve tasvirlerin resmedilmiş örnekleriyle de çalışma içerisinde açıklanmıştır.

Anahtar sözcükler: Petroglif, Kaya resmi, Anadolu, Ankara, GÜdül, Yandaklıdere

Abstract

Rock Art have been studied by scientists in various research institutions for many years, and studies on this subject, as well as the publishing of papers, have occurred in Türkiye in recent years. The Yandaklıdere petroglyphs that can be found within the borders of Çağa village in the Güdül district of Ankara, constitute the main theme of the study. While the Yandaklıdere petroglyphs have been mentioned in other publications, no scale drawings and individual explanations of the depictions in the petroglyphs are available, and current comparative evaluations of the inscriptions are also limited. This study serves to address that lack with scale drawings of the panels and depictions of the Yandaklıdere petroglyphs. Necessary explanations for identifying the figures are provided by assigning a unique number to each figure. Relevant explanations of the character of the figures are also included in the text. Depictions of similar forms and body shapes are examined under the following categories: Shamans, Riders, Horses, Goats, Deers, Plants/Trees, Nets/Cages/Traps, Tamgas and Inscriptions. Depictions which are not in these groups are included in the category of Unidentified Depictions. Other examples similar to the Yandaklıdere petroglyphs were first looked for in Central Asia, then in regions where Turkish tribes migrated, and finally in Türkiye. Yandaklıdere petroglyphs, such as the petroglyphs with period names such as Proto-Turk, Saka, Hun, Taştık, Göktürk, Akhun, etc. in the geography of Central Asia, were also examined, and yielded data that indicated that the Turks were very early arrivals in Anatolia. Techniques used in the drawings are presented, as well as their estimated production dates, and the study also examines findings that show that the Turks continued their rock drawing traditions under Shamanism and Tengrism by discussing the meaning of petroglyphs for Turkish tribes separately for each depiction. As a result of these examinations, which contain examples from possibly the Bronze or Iron Age, it can be seen that the petroglyphs were made by using pecking and engraving techniques. It is suggested that the petroglyphs were made in different periods, but mainly in the Middle Ages. These dating suggestions, based on similar examples, are also explained in the study within the chronicles and the illustrated examples included in the depictions.

Keywords: Anatolia, Ankara, Güdül, Rock Art, Petroglyph, Yandaklıdere

Giriş

Petroglifler yabancı araştırmacılar tarafından uzun yıllardan bu yana yayınlara konu olmaktadır. Türkiye’de ise 1940’lı yıllardan itibaren kaya resimleri hakkında incelemeler yapılırsa da, çalışmaların sayısının özellikle son yıllarda arttığı görülmektedir. Kaya resimleri, okumasını bilenlere, içerisinde kültür, inanç, âdet ve gelenekler hakkında önemli mesajlar barındırmaktadır. Özellikle Türkler tarafından Orta Asya başta olmak üzere göçlerle ilerlenen sahalarda bu resimlerin yayıldığı tespit edilebilmektedir. Bahsi geçen bu petrogliflerin Saka, Hun, Taştık, Göktürk, vb. dönem isimleriyle tanımlamaları da saha araştırmaları neticesinde farklı bilim insanları tarafından ortaya konulmuştur. Petroglifler içerisinde insan figürleri, şamanlar, geyik ve keçi gibi hayvanların yanı sıra yırtıcı olarak pars, yırtıcı kuşlar, damgalar, geometrik şekiller, yazıtlar gibi örnekleri ve türleri artırılabilir. Ayrıca bu figürlerin gruplar hâlinde belirli bir anlatım etrafında birleşerek sahneler oluşturduğu da anlaşılmaktadır. Av, doğum, savaş, şamanların yönettiği ritüeller gibi pek çok sahne bunların içerisine dâhildir. Benzer tasvirlerle ve sahne anlatımlarına rastladığımız Yandaklıdere petroglifleri hakkında ay-

rıntılı bir envanter çalışması gerçekleştirerek, karşılaşılan tasvirlerin Türk toplulukları tarafından göçlerle yayıldığı İç Asya’dan başlayarak komşu coğrafyalarda benzerleri aranacak ve üslupsal değişimler çalışma içerisinde ortaya konulacaktır. Ayrıca tespiti gerçekleştirilen betimlemelerin ikonografisi, şamanizmle bağlantısı, Türk kaya resim sanatı için ifade ettiği değer tartışılacaktır.

Yandaklıdere’nin Konumu

Ankara’nın Güdül ilçe merkezinin kuzeyinden başlayarak batısına doğru ilerleyen Kirmir Çayı’nın oluşturduğu ve aynı çayı besleyen derin vadilerde, farklı köy ve mahalle sınırlarına dâhil olan birçok kaya resim alanı farklı araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir (Somuncuoğlu, 2012; Saltaoğlu, 2013; Demir, 2014; Demir, 2017; Uzunöz, 2017; Saltaoğlu 2018). Bu alanlardan birisi de tapu parsel kayıtlarında Çağa köyü idari sınırları içerisinde 41 numaralı parselde¹ kalmasına rağmen, ulaşımı Salihler köyünden sağlanan ve yerel halk tarafından Yandaklıdere olarak isimlendirilen bölgedir. Araçla belirli bir noktaya kadar ilerlenip, sonrasında arazinin oldukça taşlı yapısı nedeniyle yürüyerek alana ulaşılmaktadır (Şekil 1). Salihler köyünün yaklaşık 5 km güneybatısına konumlanan alandaki panolar² belirli bir alan üzerine yayılmayıp

1 <https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/40.1134117580947/32.164031267166145>

birbirine bitişik olarak karşımıza çıkmaktadır. Panolar bölgede sıklıkla karşılaşılan andezit ya da bazalt ana kaya yüzeylerine işlenmiştir (Wilson, Tankut ve Güleç, 1997, s. 105-121; Rojay ve Karaca, 2008, s. 653-672). Yaptığımız arazi çalışmaları sırasında (No.1, 02.09.2016; No. 2, 04.05.2019) belirgin ve anlaşılabilir üç farklı pano tespit edilmiştir.³

Petroglifler⁴

1 Numaralı pano, 145x109 cm ölçülerindedir (Env. Numarası: Ç-I.1). Kayanın yüzeyi genel itibariyle parçalara ayrılmış bir görünüm vermektedir (Tablo 1). Kayanın hemen sağında bir yarık bulunmakta ve kaya yüzeyi bu kısma doğru kavis yapmaktadır. Kaya yüzeyindeki yatay kırıklar bordür biçimlidir ve tasvirler bu bordürlere yerleştirilmiş gibi izlenim uyandırmaktadır. Yüzeyde toplam 24 tasvir tespit edilmiştir (Tablo 1).

2 Numaralı pano, 142x172 cm ölçülerindedir (Env. Numarası: Ç-I.2). Yüzeyi parçalı bir görünümdeki panonun orta kısmında koyu renkli patina tabakaları bulunur (Tablo 2). Tasvirler kayanın sağ orta kenarına konumlandırılmıştır. Kaya yüzeyinde toplam üç tasvir tespit edilmiştir (Tablo 2).

3 Numaralı pano, 140x94 cm ölçülerindedir (Env. Numarası: Ç-I.3). Diğer örneklerdeki gibi dikey değil yatay düzlemdeki ana kaya yüzeyine tasvirler işlenmiştir (Tablo 3). Zemini oluşturan panonun yüzeyinde derin yarıklar, vadiye doğru olan koyu renkli bölümü oluşturan sağ kısmında yoğunlaşmaktadır. Orta kısmında koyu renkli patina tabakaları görünmektedir. Ayrıca yüzeyde görünen kılcal seviyede ince çizgilerin varlığı şekillerin ve tasvirlerin seçimini güçleştirmektedir. Kaya yüzeyinin geneline yayılan on tasvir bulunmaktadır (Tablo 3).

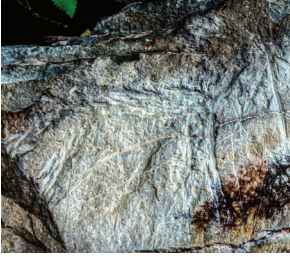

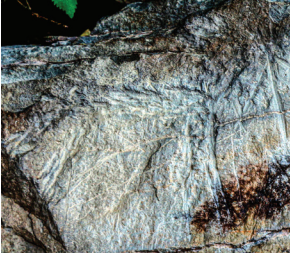
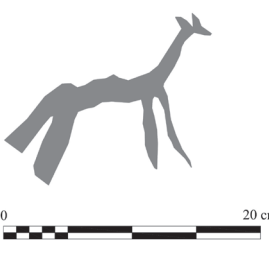

Şekil 1. Yandaklıdere kaya resim alanının Güneybatı'dan genel görünümü.

Fotoğraf: Başaran Doğu Göktürk, 2020.

- 2 Burada pano kelimesi tasvirlerin yapıldığı düzgün sathlı kaya yüzeylerini tanımlamaktadır. Panoların konumu defneci tahribatını engellemek amacıyla saklı tutulmaktadır.
- 3 Bu çalışma Prof. Dr. Mustafa Beyazıt yürütücülüğündeki, Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından "2018SOBE024" numaralı BAP projesiyle desteklenmiştir. Ayrıca saha çalışmaları Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğünden alınan Ankara ili Ayaş, Beypazarı ve Gündül ilçeleri kırsalında Doktora Tezi Öğrenci Yüzey Araştırması izniyle gerçekleştirilmiştir. Bu hususta Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü çalışanlarına teşekkür ederiz. Ayrıca Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi çalışanlarına ve Murat Yıldırım'a müteşekkirimiz. Yayın içerisindeki fotoğraflar 2016-2020 yılları içerisinde Başaran Doğu Göktürk tarafından çekilmiştir. Arazi, ofis ve çizim çalışmalarına verdikleri desteklerden dolayı Cemil Söylemezoğlu, Nesibe Dinleyici, Halil İbrahim Arslan, Ahmet İlal ve Yusuf Baştürk'e teşekkürü borç biliriz. Rusça yayınların Latin harflerine dönüştürülmesindeki yardımları için Kıymetli hocamız Mustafa Sözlü'ye minnettarız.
- 4 Kaya yüzeylerindeki tasvirlerin tespiti yapılırken figürlerin gövde bütünlükleri esas alınmıştır. Anlamını belirlemediğimiz, takibi yapılamayan çizgiler ve konturlarla birlikte günümüze yakın dönemde yazıldığı görülen harfler envantere dâhil edilmemiştir. Kaya resim çalışmaları kapsamında incelenen her bir tasvir için bulunduğu kadastro sınırı, alan numarası, pano numarası ve pano yüzeyindeki konumuna göre envanter numaraları verilmiştir. Örneğin "Ç-I.2.3" envanter numarası için "Ç" harfi Çağa köyü kadastro sınırlarını, "I" (roma rakamıyla bir) köy sınırları içerisindeki tespit edilen alanların numarasını, "2" rakamı alan içerisindeki pano numarasını, "3" rakamıysa pano yüzeyindeki tasvirin numarasını temsil etmektedir. Böylece alanda tespit edilen tasvirler korunması gereken kültür varlığı olarak da kolayca tescil edilebilecektir.

Tablo 1. 1 Numaralı Pano ve Üzerindeki Tasvirler

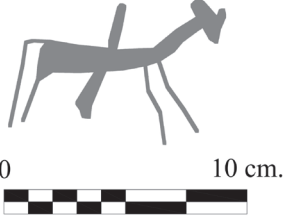
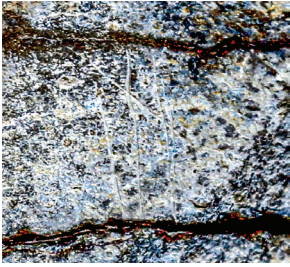

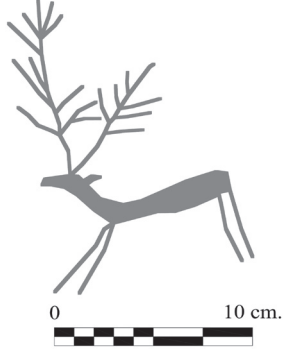
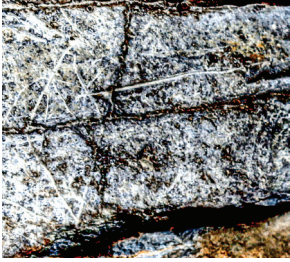

Envanter No	Tasvir Genel Görünümü	Tasvir Çizimi	Açıklama
Ç-I.1			
Ç-I.1.1			Tasvir, panonun en yukarı sağ köşe kısmında kaz ayağı biçimdeki bir form ve bu formun sol kolundan yukarıya çıkıntı yapan çizgiden oluşur. Damga olması muhtemel işaret, kazıma tekniğiyle yapılmıştır.
Ç-I.1.2			Panonun yukarı kenarındaki tasvir baş, boyun ve gövde özellikleri nedeniyle koşar vaziyette çizilmiş at figürüdür. Kaya yüzeyi tahrip olduğu için kuyruğu tespit edilememiştir. Tasvirin meydana getirilmesinde nokta vuruş ve kazıma teknikleri birlikte kullanılmıştır.
Ç-I.1.3			Kaya yüzeyinin sol yukarı köşesinde baş, kol, eller, gövde ve bacaklarıyla birlikte verilen, stilize insan tasviridir. Etrafında belirtilen daireye yakın formla kıyafeti belirtilmek istenen figür, tekniğiyle yapılmıştır.

Tablo 1 devam

Ç-I.1.4			<p>Dikine kazınmış bir “Y” harfi ve sağına dikine çekilmiş ayrı bir çentikle oluşturulan damga olması muhtemel şekil, kazıma tekniğiyle yapılmıştır.</p>
Ç-I.1.5			<p>Panonun üst orta kısmına konumlanan, yukarı yönlü üçe ayrılmış dişlere sahip temren kısmı ve tasvirin aşağısında belirgin biçimdeki telek kısmıyla yapılmış ok-yay tasviri, muhtemelen damga olarak kazıma tekniğiyle meydana getirilmiştir.</p>
Ç-I.1.6			<p>Panonun orta bölümünde bulunan büyükten küçüğe doğru kazınmış aynı tabanda birleşen iç içe üçgenlere benzeyen geometrik şekildir. Kazıma tekniğiyle meydana getirilen ve ağ/kafes/tor/tuzak olarak tanımlanan tasvirin orta bölümü kaya yüzeyinin kırılması nedeniyle tahrip olmuştur.</p>
Ç-I.1.7			<p>Kaya yüzeyinin orta bölümündeki hayvan figürü, boynuzları ve gövdesinin şekli sebebiyle geyik olarak tanımlanmıştır. Hayvanın konturları, kaya yüzeyinden geçen suyun birikmesiyle oluşan patina tabakası sebebiyle güçlükle belirlenmiştir. Kazıma tekniğindeki geyik, panoya göre sola dönük verilmiştir.</p>
Ç-I.1.8			<p>Panonun orta kısmındaki tasvir, daireye yakın bir şekli, yatay ve dikeyde kesişen iki çizgiyle dörde ayırmasıyla oluşturulmuştur. Dikey kolun alt kısmındaki ucu üçe ayrılarak sonlanır. Kazıma tekniğiyle meydana getirilen tasvir, gösterdiği biçim özelliği nedeniyle yön damgası olarak tanımlanmıştır.</p>

Tablo 1 devam

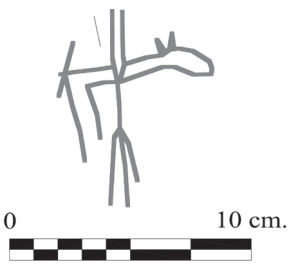

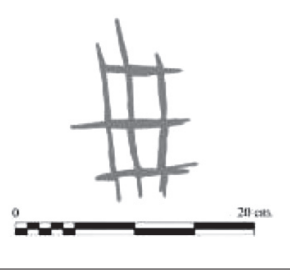

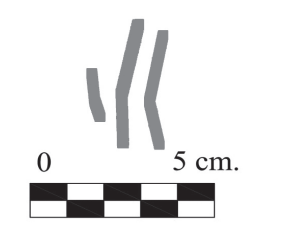

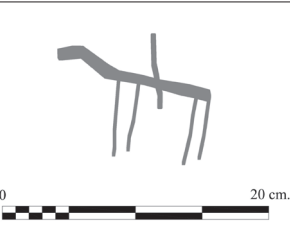
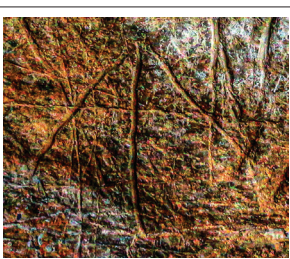
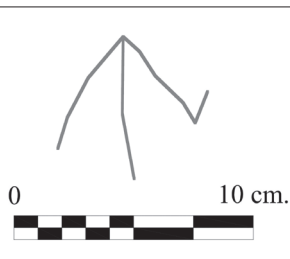

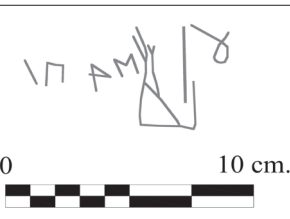
Ç-I.1.9			<p>Kaya yüzeyinin sol kısmındaki hayvan, gövde formu, baş ve bacakları sebebiyle at olarak tanımlanmıştır. Atın sırtında oturur vaziyetteki binicinin ise baş ve kolları tespit edilememiştir. Bacakları atın gövdesinden aşağıya sarkarken ayakları da çizilmiştir. Süvari olarak tanımlanan kazıma tekniğindeki tasvir, panoya göre sağa dönüktür.</p>
Ç-I.1.10			<p>Kaya yüzeyinin sağ orta kenarındaki dikine çizilmiş üç çentik ve ortadakiyle birlikte sağdaki çentiği yaklaşık kırk beş derecelik açıyla kesen başka bir çentikten oluşmaktadır. Damga olması muhtemel işaret, kazıma tekniğiyle meydana getirilmiştir.</p>
Ç-I.1.11			<p>Panonun sağ orta bölümünde konumlanan betimleme, yatay ve dikey düzlemde birbirini kesen iki çizgiden ve bu çizgi kollarının uç kısımları üçe ayrılarak sonlanan biçimde verilmiştir. Ayrıca uç kısımlarını da kesecek şekilde yerleştirilen, daireye yakın formdan meydana getirilen kazıma tekniğiyle yapılmıştır bu tasvir biçim özellikleri sebebiyle yön damgası olarak tanımlanmıştır.</p>
Ç-I.1.12			<p>Panonun sağ bölümündeki yön damgasının altında konumlanan hayvan tasviri, boynuzlarının şekli ve beden özelliklerinden hareketle geyik olarak tanımlanmıştır. Bacaklarının veriliş şeklinden hareket hâlinde olduğu görülmektedir. Kazıma tekniğiyle meydana getirilen figürün boynuzları, yukarısındaki yön damgasına kadar uzanmaktadır.</p>
Ç-I.1.13			<p>Panonun orta bölümünde dik biçimde verilen tasvir, ok-yay olarak tanımlanmıştır. Kazıma tekniğindeki betimlemenin damga olması muhtemeldir.</p>

Tablo 1 devam

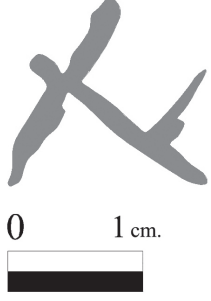

Ç-I.1.14			<p>Kaya sathının orta bölümündeki tasvir, dikey bir çizgi üzerinden sağa ve sola doğru, yukarı yönlü yerleştirilen çizgilerden oluşturulan bitki ya da ağaç olarak tanımlanmıştır. Sağ bölümdeki dalları patina tabakası nedeniyle güçlükle tespit edilen tasvir, kazıma tekniğiyle yapılmıştır.</p>
Ç-I.1.15			<p>Kaya yüzeyinin orta bölümündeki sıra hâlinde ilerleyen, beden biçimleri ve boynuz şekilleri sebebiyle keçi olarak tanımlanan hayvan tasvirlerinin en sağdaki örneğidir. Gövdeye ait konturların iç kısmı nokta vuruş tekniğiyle doldurulmaya çalışılmıştır. Panoya göre sağa dönük verilen figürde nokta vuruş ve kazıma teknikleri birlikte kullanılmıştır.</p>
Ç-I.1.16			<p>Boynuzlarının şekli sebebiyle keçi olarak tanımlanan hayvan, kaya sathının orta bölümüne konumlanan sıra hâlindeki keçilerin sağdan ikincisidir. Durağan biçimdeki hayvan tasvirinde hem nokta vuruş hem de derin kazıma tekniği kullanılmıştır.</p>
Ç-I.1.17			<p>Başından çıkarak geriye doğru kıvrılan boynuzlarının şekli nedeniyle keçi olarak tanımlanan hayvan, sıra hâlindeki keçilerin sağdan üçüncüsüdür. Hayvanın gövde kısmı kamburu varmış gibi biçimlendirilmiştir. Boynuz, gövde, baş ve bacaklarda hem derin kazıma hem de nokta vuruş tekniği görülmektedir.</p>
Ç-I.1.18			<p>Sıra hâlindeki dağ keçilerinin en sağdakinin solundaki tasvir kaya yüzeyindeki tahribat nedeniyle tam olarak belirlenememiştir. Sadece bacakları ve boynuz benzeri iki çıkıntı seçilmektedir. Öndeki dağ keçilerinin devamı olduğu söylenebilir.</p>

Tablo 1 devam

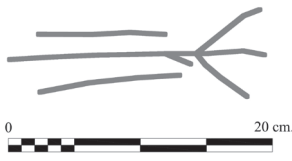

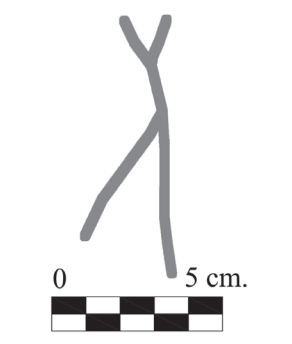
Ç-I.1.19			<p>Kaya yüzeyinin sol orta kenarına yakın konumdaki betimleme, baş, kulak ve gövde özellikleri sebebiyle hayvan olarak tanımlanmıştır. Ön bacakları belirgin olmayan hayvanın gövdesine isabet eden bir oku veya mızrağı gösteren form, dikey ekseninde yerleştirilmiştir. Avlanmış bir hayvanı gösteren tasvir kazıma tekniğiyle yapılmıştır.</p>
Ç-I.1.20			<p>Panonun sağ aşağı kenarına yakın olarak kazınmış yatay ve dikey düzlemde birbirini kesen çizgilerin oluşturduğu şekil, tuzak, tor, ağ ya da kafes şeklinde tanımlanmıştır. Kazıma tekniğindeki bu çizgiler, dört farklı parçaya ayrılmış bir kare görüntüsü vermektedir.</p>
Ç-I.1.21			<p>Kaya sathının sol aşağı kenarına yakın konumdaki dikey olarak çekilmiş üç çentikten oluşan şekildir. Kazıma tekniğindeki tasvirin mahiyeti tam olarak anlayamamıştır.</p>
Ç-I.1.22			<p>Panonun aşağı kısmındaki binicisi tek bir çizgiyle stilize edilmiş süvari tasviri, panoya göre sola dönüktür. Tasvir, atıyla birlikte derin kazıma ve tek çizgilerle verilmiştir.</p>
Ç-I.1.23			<p>Panonun alt bölümündeki şekil, kazayağı biçimde damga işaretidir. Sağa doğru açılan çizginin uç kısmında yukarı ve yana açılan çentik bulunmaktadır. Tasvir kazıma tekniğiyle meydana getirilmiştir.</p>
Ç-I.1.24			<p>Kaya yüzeyinin aşağı orta kenarındaki çeşitli işaretler harf olarak tanımlanmıştır. Birlikte gösterdiğini düşündüğümüz, yazıt olabilecek bu şekiller kazınarak meydana getirilmiştir.</p>

Tablo 2. 2 Numaralı Pano ve Üzerindeki Tasvirler

Envanter No	Tasvir Genel Görünümü	Tasvir Çizimi	Açıklama
Ç-I.2			
Ç-I.2.1			Kaya yüzeyinin orta kısmındaki tasvir sola yatık "F" harfine benzemektedir. Ancak harfin üstteki çizgisi sola doğru devam ederek "T" harfini de çağrıştırır. Kazıma tekniğiyle oluşturulan şeklin mahiyeti anlaşılamamıştır.
Ç-I.2.2			Panonun sağ orta kenarına yakın konumlanan tasvir baş, boyun, bacak ve sırtında taşıdığı binicisi sebebiyle süvari olarak tanımlanmıştır. Panoya göre sağa yönelen süvarinin binicisinin kolları iki yana açıktır ve sol elinde bir nesne tutmaktadır. Atın baş kısmı kuş gagası ve boynuz benzer uygulamaya sahiptir. Kuyruk kısmı oldukça kısa olan tasvir, kazıma tekniğiyle yapılmıştır.
Ç-I.2.3			Damga olması muhtemel betimleme, kaya sathının sağ orta kenarındaki süvarinin sol altında kalmaktadır. Yan yana paralel çizilmiş üç çentiğin üst noktalarının birbiriyle birleşmesinden oluşan tasvir kazıma tekniğiyle yapılmıştır.

Tablo 3. 3 Numaralı Pano ve Üzerindeki Tasvirler

Envanter No	Tasvir Genel Görünümü	Tasvir Çizimi	Açıklama
Ç-I.3			
Ç-I.3.1			Panonun en sol kenarında kaz ayağına benzeyen şeklin sağdaki çizgisine kısa bir çentik eklenmiştir. Üst kısmı tahrip olan damga olması muhtemel şekil, kazıma tekniğiyle meydana getirilmiştir.
Ç-I.3.2			Kaya yüzeyinin en sağ kenar köşesinde kaz ayağı şekline sahip tasvirin solundaki şekil, birbirine paralel çizilmiş üç çentikten oluşturulmuştur. Ortadaki çentiği daha kısa olan kazıma tekniğindeki şeklin mahiyeti anlaşılamamıştır.
Ç-I.3.3			Panonun sağ kenarındaki şekil, ortada üç uçlu bir ok ve bunun iki yanına paralel yerleştirilmiş iki çentikten oluşturulmuştur. Damga olduğunu düşündüğümüz işaret, kazıma tekniğiyle meydana getirilmiştir.
Ç-I.3.4			Tasvir, panonun orta yukarı kenarına yakın konumda ve kırk beş derecelik açı yapan aynı gövde üzerinden çıkan iki ok ucu görünümü vermektedir. Damga olma ihtimali bulunan şekil, kazıma tekniğiyle meydana getirilmiştir.
Ç-I.3.5			Kaya yüzeyinin en sağ yukarı köşesinde konumlanan şekil ters çevrilmiş "Y" harfine benzemektedir. Yukarı ucu çatal biçimde kısa kollara ayrılmaktadır. Mahiyeti anlaşılamayan tasvir, kazıma tekniğiyle yapılmıştır.

Tablo 3 devam

Ç-I.3.6		<p>0 10 cm.</p>	<p>Kaya yüzeyinin orta kısmında yer alan betimleme, ters “U” harfinin içinde şekil boyunca uzanan dikine bir çentikten oluşmaktadır. Mahiyeti anlaşılamayan tasvir, kazıma tekniği ile yapılmıştır.</p>
Ç-I.3.7		<p>0 10 cm.</p>	<p>Sıra hâlindeki çentiklerin ve ok-yay tasvirinin hemen solunda konumlanan kaz ayağı damgası biçimindeki tasvir, kazıma tekniği ile yapılmıştır.</p>
Ç-I.3.8		<p>0 10 cm.</p>	<p>Panonun orta kısmındaki bir ok ve yay yan yana belirtilmesiyle meydana getirilen kazıma tekniğiyle oluşturulan bir tasvirdir.</p>
Ç-I.3.9		<p>0 10 cm.</p>	<p>Panonun orta bölümündeki tasvir bir yay ve içinden geçen oktan oluşmaktadır. Damga olduğunu düşündüğümüz tasvir, kazıma tekniğiyle meydana getirilmiştir.</p>
Ç-I.3.10		<p>0 20 cm.</p>	<p>Panonun orta kısmındaki ok-yay tasvirlerinin hemen aşağısına konumlanan merkezde bir “X” işareti ve bu işaretin kollarından çıkan çentiklerle oluşturulmuş tasvir, svastika formunu andırmaktadır. Saat yönünün tersine dönüş yapan damga olması muhtemel işaret, kazıma tekniğiyle meydana getirilmiştir.</p>

Karşılaştırma ve Değerlendirme

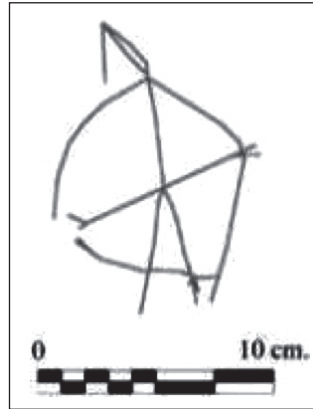
İncelemeler neticesinde üç pano yüzeyinde toplam 37 tasvir tespit edilerek tanımlamaları metinde aktarılmıştır. Kendi içerisinde benzerlik gösteren bu tasvirler şaman, süvari, hayvan, bitki/ağaç, damga, tor/tuzak/ağ/kafes ve yazıt olmak üzere toplam yedi başlık altında irdelenmiştir. Benzer özellikler gösteren tasvirler kendi içerisindeki farklılıklara göre alt başlıklarda ele alınmıştır. Tasvirlerin sayısal dağılımlarıyla birlikte Türkistan'daki örnekleri ve Türklerin göçlerle yayıldıkları bilinen coğrafyalardaki petrogliflerle benzer olanlar örnek olarak verilmiştir.

Kam/Şaman

Yandaklıdere, kaya resimleri alanındaki panolarda münferit olarak çizilmiş tek insan figürü, 1 numaralı pano yüzeyinde tespit edilmiştir. Stilize biçimdeki bu figürün kıyafetini temsil eden kazıma çizgiler, kafasında taşıdığı yukarı doğru sivrilmiş başlığı, kollarının iki yana açık ve parmak benzeri çizgilerinin büyükçe verilmesi, pano yüzeyindeki konumu ve diğer tasvirlerle hâkim bir durumda olması sebebiyle şaman olduğunu düşündürür (Şekil 2).

Petroglif alanlarında birçok örneği bulunan (Hoppál, 2015) şaman tasvirlerinin Neolitik Çağ'a tarihlendirilen örnekleri Altaylar Karakol'da bulunmaktadır (Samashev, 2001, s. 161). Altaylar Bar-Burgazy-I (Кызласов [Kyzlasov], 2008, s. 458), Altaylar Biçiktu-Boom (Rozwadowski, 2015, s. 197), Altaylar Kalbak Taş (Кубарев [Kubarev], 2011, s. 166, 192, Çiz. 150, 226), Buryatya Ukir Dağı (Rozwadowski, 2014, s. 78), Dağıstan (Котович [Kotowich], 1976, s. 75), Ermenistan Gegema dağları (Vahanyan, 2009, s. 368), Karakol Vadisi Torgun (Rozwadowski, 2015, s. 199), Kazakistan Bayan Zhurek (Lymer, 2004, s. 19, 20; Lymer, 2008, s. 49-50), Sinya Nehri kenarı Sinsk köyü (Rozwadowski, 2014, s. 80), Sibirya Tom Nehri (Hoppál, 2015, s. 55), Sibirya Lena Nehri (Hoppál, 2014, s. 71, Resim 100), Sibirya Krasnoyarsk Ilinskaya (Rozwadowski, 2009, s. 318, Figür 1), Tuva Mugur Sargol (Hoppál, 2015, s. 59, Çizim II.II.3.4), Yakutistan (Yakutya) Elanka (Hoppál, 2014, s. 70, Re-

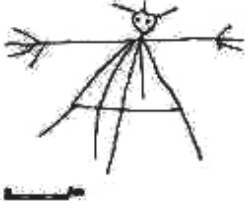

sim 98; Roswadowski, 2014, s. 78), Tuva (Kilunovskaya, 2017, s. 38) gibi örneklerin sayısının artırılacağı petroglif alanlarında şaman betimlemeleri görülmektedir (bkz.: Tablo 4). Anadolu'da ise Ankara Güdül Adalıkuzu petroglifleri içerisinde (Göktürk, 2021, s. 562), Kütahya Çavdarhisar Aizanoi Zeus Tapınağı taş blok yüzeylerinde (Beyazıt, 2018, s. 363), Kütahya Altıntaş Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi'nde (Gital, 2015, s. 292), Batman Deraser Kaya resimlerinde (Soydan ve Korkmaz, 2013, s. 685)⁵ şaman tasvirleriyle karşılaşılmıştır (Tablo 4). Şamanların, avın bolluşmasını sağlamak, kurban törenlerini yönetmek, ölen kişilerin ruhunu öteki dünyaya götürmek, gelecekteki olaylardan haber vermek, hastalıkları iyileştirmek, mevsimsel tekrarı olan törenleri icra etmek, hayvanlara musallat olan ruhları kovmak gibi çeşitli görevleri bulunduğu kaynaklarda geçmektedir (Beyazıt, 2015, s. 22-23). Bu sebeple panoda karşılaştığımız şaman tasviri, avlanan hayvanlar ve damgalarla birlikte değerlendirildiğinde, tasvirin belirtilen alanda av ritüelini yönettiğini akla getirmektedir. Özellikle kaya yüzeyine gövdesine ok ya da mızrak saplanmış şekilde avlanmış olarak verilen iki hayvan tasvirinin de bu nedenle çizildiği öne sürülebilir.

Şekil 2. Şaman tasviri (Env. Numarası: Ç-I.1.3).

5 Yayında bahsi geçen figürün görünümü veya tanımıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Tablo 4. Benzer Şaman, Antropomorfik, Zoomorfik Figürler

			
(Hoppál, 2015).	Biçiktu-Boom (Martinov, 2013).	Biçiktu-Boom (Martinov, 2013).	Torgun Karakol (Rozwadowski, 2015).
			
Biçiktu-Boom (Martinov, 2013).	(Hoppál, 2015).	Orta Yenisey (Miklashevich, 2003).	Ursul Vadisi (Miklashevich, 2003).
			
Chagan Nehri (Cheremisin ve Rogozhinskyi, 2020).	Mugur-Sargol (Hoppál, 2015).	Taldur Nehri (Cheremisin ve Rogozhinskyi, 2020).	Altaylar Karakol (Rozwadowski, 2012).
			
(Samashev, 2001).	Tom nehri (Kovtun, 2012).	Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015).	Trişin Yaylası (Uyanık, 1974).

Tablo 4 devam

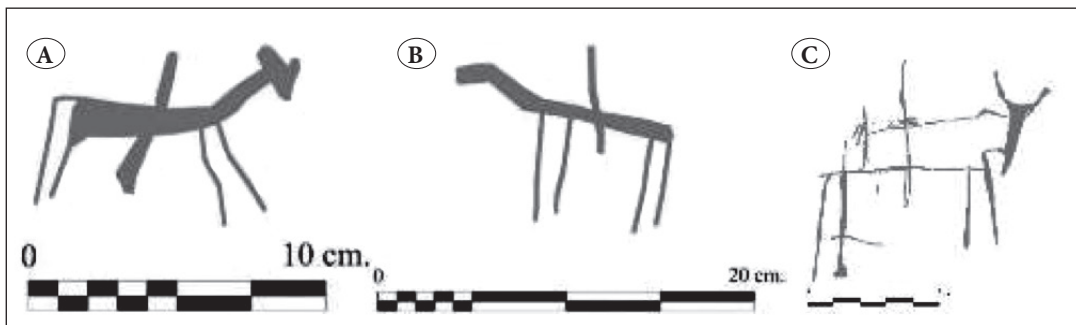
			
Trişin Yaylası (Uyanık, 1974).	Batman Deraser (Soydan ve Korkmaz, 2013).	Aizanoi (Beyazıt, 2018).	Aizanoi (Beyazıt, 2018).

Süvariler

1 numaralı panoda iki, 2 numaralı panoda bir olmak üzere toplam üç süvari figürü bulunmaktadır (Şekil 3A, 3B ve 3C). Figürler oldukça stilize biçimde verilerek tamamı kazıma tekniğiyle meydana getirilmiştir. 1 numaralı panodaki biniciler, dikine tek bir çizgiyle betimlenmiş, stilize görünümündedir. Kaya yüzeyindeki dökülme nedeniyle gövdelerinin üst kısmında baş, kol, el gibi detayları varsa bile seçilememektedir. Pano yüzeylerindeki av sahnesi olabilecek anlatımlardan hareketle, süvarilerin hayvanları belirli bir noktaya sürerek yakalamaya çalıştıkları görülmektedir. Ç-I.2.2 envanter numaralı örnekte binicinin atın yularını tuttuğu belirgindir.

Süvari figürleri Türkistan coğrafyasında sıklıkla karşılaşılan betimlemelerdendir. Süvariler ellerinde mızrak, kılıç, ok-yay taşırken betimlendikleri gibi, intikal hâlinde şekillendirildikleri örnekler de bulunur. Özellikle Taştık ve Göktürk Devri petrogliflerinin Türk Dönemi tanımlama-

sıyla kaya resmi literatürüne geçmesi çok önemlidir. Bu dönemdeki tasvirlerin ellerinde taşıdıkları kurt başlı ve bayraklı mızraklar ayırt edici olmuştur (Çoruhlu, 2005; Güneri, 2018). Atın yularından tutan süvari örnekleri Altaylar Shiveet-Khairkhan (Miklashevich, 2003, s. 40), Kazakistan Sauyskandyk (Samashev, Murgabayev ve Eleuov, 2014, s. 55, 58), Kazakistan Zayhsan (Somuncuoğlu, 2008, s. 341-343), Moğolistan Altayları Biluut (Kortum, 2014, s. 354), Moğolistan Irk Berkh (Tepfer-Jacopson-, 2012, s. 183) gibi merkezlerde görülebilmektedir (Tablo 5). Türkiye sınırları içerisinde Ankara Güdül Adalığı (Göktürk, 2021, s. 573), Ardahan Çıldır Başköy (Ceylan, 2015, s. 24), Kars Dereçi, (Üngör, 2016b, s. 362), Kars Doyumlu (Günaşdı, 2016b, s. 407), Kütahya Aizanoi Antik Kenti Zeus Tapınağı (Beyazıt, 2018, s. 385-387) ve Kütahya Altıntaş Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015, s. 130-131) gibi noktalarda atın yularından tutan süvari örnekleri belirlenmiştir⁶ (Tablo 5). Türk süvarilerinin çok iyi binici oldukları dönemin tarihi kaynakların-

Şekil 3A, 3B ve 3C. Süvari tasvirleri (Env. Numarası: Ç-I.1.9; Ç-I.1.22; Ç-I.2.2).

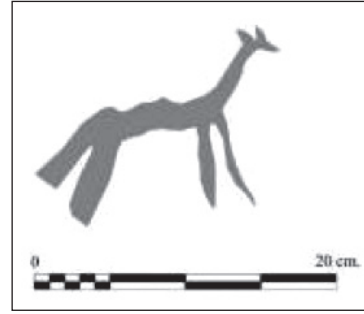
6 Doğu Anadolu örnekleri için bkz.: Karageçi, M. (2018). Doğu Anadolu Kaya Resimlerindeki Süvari Tasvirleri, 4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri içinde (s. 561-583). Erzurum: Güneş Vakfı Yayınları.

da sıklıkla geçmektedir (Esin, 1995, s. 54; Roux, 2015, s. 133; Çoruhlu, 2016).⁷ Türkler küçük yaşlardan itibaren koyun sırtına binerek biniciliğe aşına hâle gelmekte, biraz büyüdükten sonra da tavşan, tilki, kuş, vb. hayvanlara ok atmak suretiyle becerilerini geliştirmektedirler (Taşağıl, 2020, s. 25). Erken devirlerde göçer bir yaşam tarzına sahip olan ve avcılıkla bütünleşen Türk topluluklarının av kültürü ve kültürüyle ilgili destanları, yazıtları, hikâyeleri ve terimlerinin olduğu bilinmektedir. *Manas Destanı*, *Dede Korkut hikâyeleri*, *Divanü Lûgat-it-Türk*, *Tarih-i Cihan Güşâ* gibi kaynaklarda avcılıkla ilgili anlatılar ve avın nasıl yapılması gerektiğiyle ilgili ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Ayrıca Türklerde avcılık, yaşamını idame ettirmek için yapılan bir uygulamanın ötesine geçerek manevi bir kimliğe bürünmüştür. Ava çıkılmadan önce, avın başarılı bir biçimde neticelendirilmesi için şamanların katılımıyla yapılan dinî faaliyetler birçok kaynakta belirtilmiştir (Caferoğlu, 1972, s. 169; Potapov, 2012, s. 215; Eliade, 2014, s. 240).

Hayvanlar

Pano yüzeylerine kazınmış hâlde at, geyik, keçi ve türünü tespit edemediğimiz hayvan betimlemeleri bulunmaktadır.

At: Betimlemenin tek örneği 1 numaralı pano yüzeyinde görülmektedir (Şekil 4). Panoda bulunan süvari figürlerinde kullanılan at tasvirleriyle benzer gövde özellikleri gösteren hayvan durağan değildir.

Şekil 4. At tasviri
(Env. Numarası: Ç-I.1.2).

Tablo 5. Benzer Süvari Örnekleri

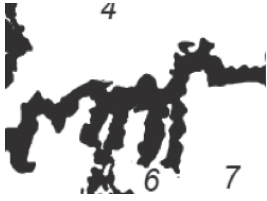

Baykal Gölü (Miklashevich, 2003).	Göktürk Devri Süvari (Çoruhlu, 2005).	Kazakistan Suaskandyk (Samashev, 2014).	Biçiktu-Boom (Martinov, 2013).
			<p>7 Karşılaştığımız süvari tasvirlerinin Hristiyanlık ikonografisindeki Ejderhayla mücadele eden Aziz Theodore veya Aziz George temasıyla benzerliği bulunmamaktadır. Güneybatı Anadolu'da Psidia ve Likya bölgelerindeki Kakasbos/Herakles kültürüyle de ilişkisi kurulamamıştır. Bu nedenle tespit edilen süvarilerin şamanizm inancıyla birlikte değerlendirilmesinin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.</p>

8 Fotoğraf için Samsun 19 Mayıs Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Dr. Öğr. Ü. Şuayip Çelemeoğlu'na minnettarız.

Atlar, kaya resimleri içerisinde en çok görülen tasvirlerdendir. Azerbaycan Gobustan Yazılıtepe (Cəferzadə, 1999, s. 22), Güney Doğu İran Kouhbadan-e Jor (Shirazi ve Soltani, 2015, s. 30), Kuzey Batı İran'da Dowzdaghi (Kazempur, Eskandari ve Shafizade, 2011, s. 384), Kazakistan Şımaylı Vadisi (İbekeyeva, 2015, s. 246), Kırgızistan Çolpan Ata (Tashbayeva, 2001, s. 67), Moğolistan Yukarı Tsagaan Gol (Tepfer, 2006, s. 10), Rusya Güney Sibirya Biçiktu Boom (Martinov, 2013, Res. 16, 25, 42, vd.), Özbekistan Sarmishsai (Khujanazarov, 2001, s. 108-109) gibi Anadolu dışında konumlanan ve sayıları çoğaltılabilecek alanlarda at betimlemelerine rastlanmaktadır (Tablo 6). Anadolu'da ise Ardahan Çıldır Başköy (Ceylan, 2015, s. 7- 27), Eskişehir Seyitgazi Kümbet Köyü Himmet Baba Kümbeti (Şahin ve Varis, 2017, s. 645), Kars Borluk Vadisi (Özbek ve Yükmen, 1998, s. 33), Kars

Dereçi (Üngör, 2016b, s. 362-363), Kütahya Çavdarhisar Aizanoi Antik Kenti Zeus Tapınağı (Beyazıt, 2018, s. 398), Kütahya Altıntaş Yapılcan Köyü Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015, s. 70-90), Ordu Mesudiye Esatlı Köyü (Başgelen, 2008, s. 33-36; Somuncuoğlu, 2008, s. 485) gibi alanlarda at tasvirleri bulunmaktadır (Tablo 6). Genom araştırmalarında ortaya konulan son verilerden hareketle evcilleştirilmiş en erken at kalıntıları Kazakistan'ın Eneolitik kültürlerinden olan Botai, ardından Borly ve Sibirya'da yer alan Batagai alanlarına göre tarihlendirilmiş ve çoğunluğu yine Orta Asya'daki kazılarda ele geçmiştir (Gaunitz, Fages, Hanghøj, Albrechtsen, Khan ve Schubert, 2018, s. 111-114). Andronovo kültüründe at yetiştiriciliğinin yapıldığı bilinirken, Karasuk devrine ait mezarlarda at kemikleri bulunur (Çoruhlu, 2011, s. 40-45). Yine aynı kültür evresinde atların dört teker-

Tablo 6. Benzer At Tasvirleri

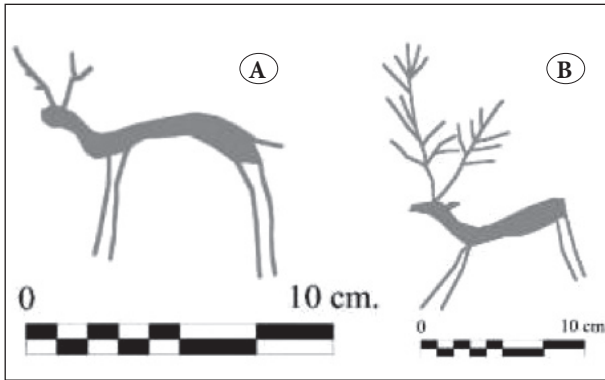
			
Rusya Güney Sibirya Biçiktu Boom (Martinov, 2013).	Güney Doğu İran (Shirazi, 2015).	Kazakistan (İbekeyeva, 2015).	Kırgızistan Çolpan Ata (Tashbayeva, 2001).
			
Moğolistan Yukarı Tsagaan Gol (Tepfer, 2006).	Azerbaycan Gobustan Yazılıtepe (Cəferzadə, 1999).	Ardahan Çıldır Başköy (Ceylan, 2015).	Himmet Baba Kümbeti (Şahin, 2017).
			
Aizanoi Antik Kenti Zeus Tapınağı (Beyazıt, 2018).	Aizanoi Antik Kenti Zeus Tapınağı (Beyazıt, 2018).	Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015).	Ordu Mesudiye Esatlı Köyü (Başgelen, 2008).

li arabalara koşulduğu, Yenisey Znemenka'da bulunan kaya yüzeyindeki resimlerden anlaşılmaktadır (Çoruhlu, 2011, s. 46). Tagar kültürüne ait at koşum takımları yine erken dönem atların Türk kültüründeki önemine işaret etmektedir (Çoruhlu, 2011, s. 49). Pazırık kurganlarında insanlarla birlikte defnedilen atlar ortaya çıkarılmış ve bu atların kuyruklarının kesik, ayrıca düğümlü ve örgülü olduğu ortaya konulmuştur. Bilindiği üzere Türklerde atların kuyruğunun kesilmesi (tullamak), atın ölen sahibine gösterilen matemle bağlantılıdır. Atların ölen kişiyle birlikte defnedilmesi yakın zamanlara kadar Yakut ve Altay Türklerinde devam ettirilmiştir (İnan, 1998, s. 264-265). Atlar ayrıca, göksel dünyaya veya yer altı dünyasına yaptıkları yolculuklarda şamanların binek hayvanı olmaktadır (Çoruhlu, 2014, s. 220). Şamanların düzenlediği ayin esnasında kullandıkları eşyalardan olan davullarda da sıklıkla at figürleri görülmektedir (Çoruhlu, 2004, s. 122).

Geyikler: Ç-I.1 envanter numaralı pano yüzeyinde iki örneğiyle karşılaşılmıştır. Ç-I.1.12 envanter numaralı örneğin hatları daha belirgin biçimde işlenmiştir. Diğer örnek, kaya yüzeyinden sızan suların oluşturduğu tabakanın yoğunluğu nedeniyle güçlükte tespit edilmiştir. İki betimleme de panoya göre sola dönüktür. Ç-I.1.7 envanter numaralı örnek Ç-I.1.12'ye göre durağan bir görünümündedir (Şekil 5A ve 5B).

Geyik figürlerine kaya resim alanlarında sıklıkla rastlanmaktadır. Özellikle kazıma tekniğindeki örnekleri; Azerbaycan Gemiçaya (Aliyev, 2005, s. 45-73), Azerbaycan Gobustan Yazılıtepe (Cəferzadə, 1999, s. 21), Azerbaycan Gobustan Şongardağ (Rüstemov ve Muradova, 2003, s. 22), Bulgaristan Pliska (Henning, 2007, s. 661), Ermenistan Syunik Dağı (Knoll, 2016, s. 78), Kazakistan

Mayemyr (Miklashevich, 2003, s. 19), Moğolistan Aragtogloi, Moğolistan Bayan Ölgii Aymag'ı (Güneri, 2012, s. 42), Moğolistan Ölgii Aymag'ı Tsagaan Nuur (Güneri, 2012, s. 44, Res. 66), Moğolistan Ölgii Aymag'ı Buyant (Güneri, 2012, s. 44, Res. 89), Rusya Altay Chuya Nehri Kalbak Taş (Kyбapeв [Kubarev], 2011, s. 50, Res. 1-22), Rusya Krasnoyarsk Shara-Shubute III (Miklashevich, 2003, s. 6) vb. merkezlerde bulunmaktadır (Tablo 7). Anadolu coğrafyasında da Ardahan-Kars Karayolu Dereiçi Kaya Resimleri (Üngör, 2016a, s. 270), Burdur Yeşilova Sazak köyü (Çankaya, 2015, s. 50), Erzurum Şenkaya köyü (Özgül, 2015, s. 177), Hakkâri Tirişin Yaylası'ndaki petroglifler (Uyanık, 1974, Fig. 44, 79), Kars Azat köyü (Bingöl, 2016, s. 70), Kars Kağızman (Ceylan, 2008b, Res. 13; Ceylan, 2010, s. 218, 219), Ordu Mesudiye Esatlı köyü (Somuncuoğlu, 2008, s. 491; Demir, 2009, s. 7, Fot. 3), Van Müzesi'nde yer alan kaya parçalarının yüzeyi (Somuncuoğlu, 2008, s. 497), Van Yedisalkım (Put) köyü boyalı mağara resimleri (Belli, 1975, s. 27, Res. 11), vb. örneklerinin çoğaltılabileceği alanlarda geyik figürleri vardır. Bununla birlikte Antalya Kargı Han (Redford, 2007, Fig. 11-12), Eskişehir Seyitgazi Kümbet köyü Himmet Baba Kümbeti (Şahin ve Varis, 2017, s. 643), Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidinde (Baştürk, 2021, s. 253), İzmir Selçuk Aziz Yuhanna Kilisesi (Yılmaz, 2018, s. 296), Kütahya Çavdarhisar Aizanoi Antik Kenti Zeus Tapınağı blok taş yüzeyleri (Beyazıt, 2018, s. 406-407), Kütahya Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015, s. 308-309), Tokat Şeyh Mekkûn Tekkesi (Karamağaralı, 1973, s. 270, Res. 25) gibi yapılarda kazıma veya nokta vuruş tekniğiyle meydana getirilmiş grafiti biçiminde örnekler de yer almaktadır (Tablo 7). Türk sanatında geyik betimlemesinin kökenleri Sibirya'daki Mezolitik çağlara ait insan topluluklarına kadar götürülebilmektedir (Çoruhlu, 2019, s. 159). Saka ve Hun dönemine ait dikili taşların (geyikli taş) yüzeyinde görülen geyik tasvirleri, geyiğe verilen değerin göstergesidir (Güneri, 2010, Res. 22, 23, 26; Çoruhlu, 2011, s. 160, Res. 31, 32). Av sahneleri veya hayvan mücadele sahnelerinde de sıklıkla geyiklere rastlanmaktadır (Ögel, 1998, s. 580, Şek. 59; Çoruhlu, 2014, s. 223; Çoruhlu, 2019, s. 159). Ordos ve Doğu Altaylar arasındaki Hutuk Ula'daki bir mezar taşının yüzeyindeki yazıt ve resimden hareketle geyiğin kurban olarak sunulduğu da belirtilir (Çoruhlu, 1995a, s. 36, Çiz. 9). Geyiğin sadece Orta Asya coğrafyasında değil, Batı'ya göç etmiş Hunlar için de mitolojik açıdan onlara yol göstericilik, yeni yurt buluculuk yaptığı da kaynaklarda geçer (Róheim, 1954, s. 11, 12; Ögel, 1998, s. 578-581;

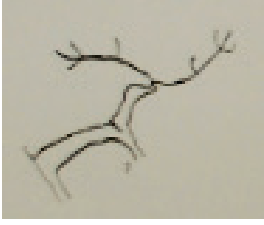
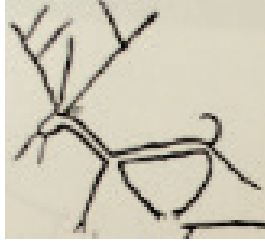

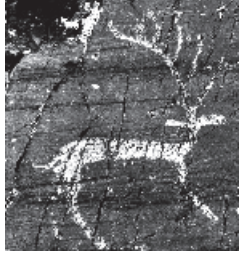
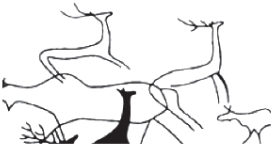

Şekil 5A ve 5B. Geyik tasvirleri.
(Env. Numarası: Ç-I.1.7; Ç-I.1.12).

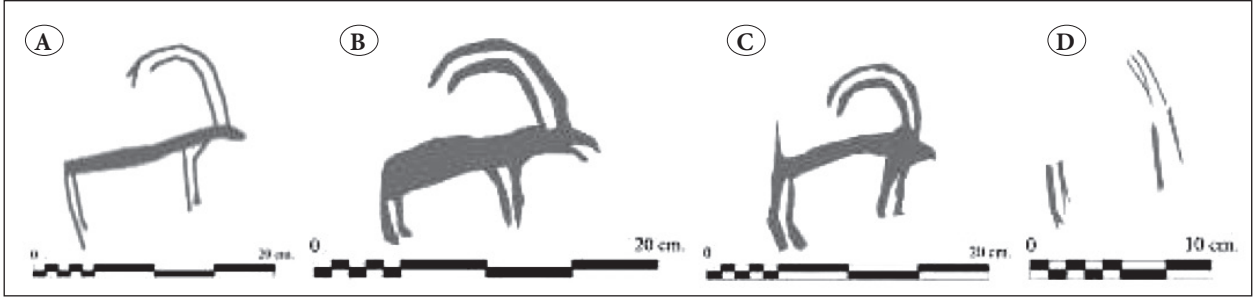
Thompson, 2004, s. 20). Şamanların, başlıklarında kullandıkları geyik boynuzlarının varlığı gravürler sayesinde bilinirken (Bayat, 2015, s. 156), kullandıkları şaman davulunun tokmaklarında (Hoppál, 2014, s. 247) ve davulların yüzeyindeki resimlerde geyik figürleri de işlenmiştir (Hoppál, 2014, s. 122; Bayat, 2015, s. 160). Bu figürler ve şamanın kıyafeti, şamanların düzenlediği ayinler sırasında şamanların farklı hayvanların donuna girdiği yardımcı hayvanları simgeler (Çoruhlu, 1995a, s. 33; Bayat, 2015, s. 160, 177). Bu don değiştirme durumu İslamiyet sonrasında da devam ederek, dervişlerin hayatını anlatan

hikâyelerde karşımıza çıkmaktadır (Ocak, 2005, s. 207). Av sahnesi veya farklı dinsel törenlerle alakalı olsun, petroglifler içerisinde gördüğümüz geyik figürlerinin arka planındaki anlamların genişletilmesi mümkündür.

Keçiler: Tüm örneklerini Ç-I.1 envanter numaralı pano yüzeyinde gördüğümüz figürler panonun solundan sağına doğru birbirini takip edecek şekilde yerleştirilmiştir. Ç-I.1.16 ve Ç-I.1.17 envanter numaralılarda konturlar içerisinde nokta vuruş darbeleriyle birlikte derin kazıma çizgiler de dikkat çekmektedir (Şekil 6A, 6B, 6C ve 6D).

Tablo 7. Benzer Geyik Tasvirlerinden Örnekler

			
Azerbaycan Gobustan Yazılıtepe (Cəferzadə, 1999).	Azerbaycan Gobustan Yazılıtepe (Cəferzadə, 1999).	Rusya Güney Sibirya Biçiktu Boom, (Martinov, 2013).	Moğolistan Ölgii Aymağı Buyant (Güneri, 2012).
			
Rusya Krasnoyarsk Shara-Shubute III (Miklashevich, 2003).	Kalbak Taş (Кубарев [Kubarev], 2011).	Bulgaristan Pliska (Henning, 2007).	El yazması (Granberg, 2005).
			
Antalya Kargı Han (Redford, 2007).	Tokat Şeyh Mekkûn Tekkesi (Karamağaralı, 1973).	İzmir Selçuk Aziz Yuhanna Kilisesi (Yılmaz, 2018).	Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015).

Şekil 6A, 6B, 6C ve 6D. Keçi tasvirleri (Envanter No: Ç-I.1.15; Ç-I.1.16; Ç-I.1.17 ve Ç-I.1.18).

Türk topluluklarının yayılım gösterdiği coğrafyalarda dağ keçisi ya da teke figürleriyle sık biçimde karşılaşmıştır. Keçiler, Azerbaycan Gobustan Yazılıtaş (Cəferzadə, 1999, s. 17), Ermenistan Aragat Dağı Aghavnatun -Lernamerdz -Voskehat grubu (Khechoyan, 2007, s. 248), Güney Sibirya Dağlık Altay Biçiktu-Boom (Martinov, 2013, Res. 144, 145, 152, 189, 214), Kazakistan Tamgalı (Rogozhinskiy, 2011, s. 15), Kazakistan Akbidayık (Rogozhinskiy, 2011, s. 33), Erken Saki/Saka Dönemi (M.Ö. 8.-6. yüzyıl) tarihlendirilen Kazakistan Semirechie ve Eskhiolmes alanlarında (Rogozhinskiy, 2011, s. 12), Kazakistan Ustyurt ve Mangistau (Rogozhinskiy, 2011, s. 41), Kırgızistan Bakay-Tobo, Terek, Chachykey, Obo, Korgon-Tash, Iyri-Kolot, Terskol, Boorusay ve Chochoy (Amanbaeva, Suleymanovai ve Zholdoshov, 2011, s. 45-46), Saimaly-Tash (Tashbayeva, 2001, s. 57), Romanya Murfatlar Kilisesi (Doğan, 2019a, s. 81, 82), Tacikistan Batı Pamirler Badakhshan (Bobomulloev, 2011, s. 74), Tacikistan Batı Pamirler Langar Bölgesinde İskit Dönemi dağ keçileri (Bobomulloev, 2011, s. 78), Tacikistan Doğu Pamirler Akdzhilga (Bobomulloev, 2011, s. 80) gibi örnekleri fazlasıyla çoğaltılabilecek alanlarda en sık rastlanılan hayvan figürlerinden birisi olmuştur (Tablo 8). Anadolu içerisine bakıldığında Antalya Korkuteli Kozağacı köyü (Çankaya, 2015, s. 51), Ardahan Çıldır Damlıca köyü (Patacı, 2015, s. 75), Batman Gercüş Bağözü köyü Deraser Mezrası (Soydan ve Korkmaz, 2013, s. 685), Burdur Yeşilova Başkuyu köyü (Çankaya, 2015, s. 50), Burdur Yeşilova Sazaklı köyü Kümbet Mevkisi (Çankaya, 2015, s. 50), Burdur Yeşilova Alanköy Yankitaşı kayası güney yamacındaki Frig etkili Roma Dönemi kaya mezarı (Çankaya, 2015, s. 50), Erzinçan Kemaliye Dilli Vadisi (Mert, 2007, s. 240), Erzurum

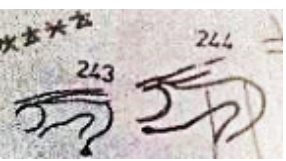
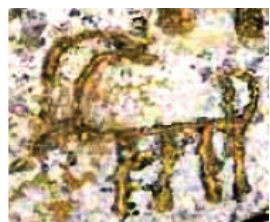

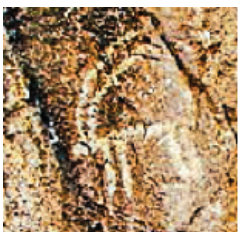

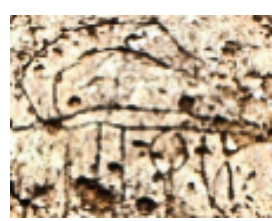

Cunni Mağarası (Koşay, 1969, s. 31, Res. 2), Erzurum Şenkaya Kaynak köyü (Özgül, 2015, s. 177, 179; Özgül, 2016, s. 442), Hakkâri Cilo Dağı Reşko Zirvesi (Alok, 1988, s. 8), Kars Kağızman Çallı (Belli, 2005a, s. 2, Res. 1), Kars Kağızman Karaboncuk köyü-Çeşmebaşı (Belli, 2005b, s. 4, 6, Res. 2, Çiz. 2; Ceylan, 2018, s. 178, 179), Kars Kağızman Şaban köyü (Budak, 2014, s. 69), Kars-Ardahan Kara yolu Dere içi mevkisi (Üngör, 2016a, s. 270), Kars Susuz Doyumlu köyü (Günaşdı, 2016a, s. 651), Şanlıurfa Şuayp Şehri (Somuncuoğlu, 2008, s. 515), Van Gürpınar Tırşin'i Taht-ı Melkan Mevkisi (Özdoğan, 2019, s. 93, 94, 95) vb. alanlarda dağ keçisi/teke figürleri bulunmaktadır.⁹ Ayrıca Antalya Kargı Hanı Mescid bölümü mihrap duvarında yer alan tasvirler içerisinde (Redford, 2007, s. 362, Fig. 9, 10), Antalya Evdir Hanı taçkapısı (Tablo XVI), Burdur Bucak Avdancık Köyü Altıkapılı Kilisesi (Metin, 2018, s. 170), Eskişehir Seyitgazi Kümbet köyü Himmet Baba Kümbeti (Şahin, 2017, s. 630), Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021, s. 254), İzmir Selçuk Aziz Yuhanna Kilisesi (Yılmaz, 2018, s. 294), Kütahya Aizanoi Antik Kenti Zeus Tapınağı taş blok yüzeyleri (Beyazıt, 2018, s. 411), Kütahya Altıntaş Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015, s. 310, 311) gibi sayılarının artırılabilceği yapılarda, blok taş veya sıva yüzeyine kazınmış şekilde karşımıza çıkmaktadır (Tablo 8). Psidia bölgesinde yer alan Altıkapılı Kaya Kilisesi'ndeki kazıma tekniğiyle yapılmış grafiti şeklindeki keçi ve benzeri tasvirlerin 12. ve 13. yüzyıllar arasında, Türk boyları tarafından yapıldığı belirtilmektedir (Metin, 2018, s. 173-174). Dağ keçisi ya da teke figürleri Proto-Türk Dönemi'nden itibaren kaya resimlerinde sıklıkla görülmekte ve av kültürünü sembolize etmektedirler (Çoruhlu, 1995b, s. 54; Roux,

9 Daha fazla örnek için bkz.: Özgül, 2021; Üngör, 2018.

2005, s. 100-101). Türklerin yüksek dağlara çıkarak kurban sunduğu ve düzenledikleri bu kurban törenlerindeki şamanların davullarının yüzeyinde dağ keçisi figürlerinin bulunması, keçinin kurban hayvanı olduğuna kanıt olarak nitelendirilmektedir (Çoruhlu, 2004, s. 120; Potapov, 2014, s. 168-243). Özellikle Altaylarda yaşayan boyların

dağ iyesi olarak nitelendirdiği *Kanım, Taygam, Şangır-Piy* gibi kutsal ruhları için av öncesinde düzenlenen tören bızce buna açık olarak işaret etmektedir (Potapov, 2012, s. 215, 217, 218, 242, 243). Av sembolizmiyle birlikte keçinin, Gök Tanrı'yı simgeleyen işaretlerden biri veya Gök Tanrı'nın hayvanı olduğu da anlatılmaktadır (Çoruhlu

Tablo 8. Benzer Keçi Tasvirlerinden Örnekler

			
Kırgızistan Saimaly-Tash (Tashbayeva, 2001).	Rusya Güney Sibirya Biçiktu Boom (Martinov, 2013).	Azerbaycan Gobustan Yazılıtaş (Cəferzadə, 1999).	Kazakistan Besoba (Rogozhinskiy, 2011).
			
Ermenistan Aragat Dağı (Khechoyan, 2007).	Romanya Murfatlar Kilisesi (Doğan, 2019a).	Şanlıurfa Şuayp Şehri (Somuncuoğlu, 2008).	Batman Gercüş Deraser Mezrası (Soydan, 2013).
			
Burdur Yeşilova (Çankaya, 2015).	Aziz Yuhanna Kilisesi (Yılmaz, 2018).	Himmet Baba Kümbeti (Şahin, 2017).	Burdur Bucak Altıkaplı Kilisesi (Metin, 2018).
			
Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021).	Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015).	Antalya Kargı Han (Redford, 2007).	Antalya Evdir Hanı Taçkapısı (Yazarın arşivinden, 2016).

1995b, s. 52; Esin, 2001, s. 88). Çoban-ata (Çapan-ata, Çulpan Ata) kültü kapsamında Karaçay-Balkar mitolojik anlatımlarında keçilerin de ayrıca koruyucu kutsal iyisi bulunmaktadır (Bayat, 2012, s. 84).

Türü Tespit Edilemeyen Hayvanlar

Baş, boyun, gövde ve bacak gibi özellikleri sebebiyle hayvan olarak tanımladığımız ancak türü için belirli bir tanımlamamızın olmadığı tek tasvir tespit edilmiştir (Şekil 7).

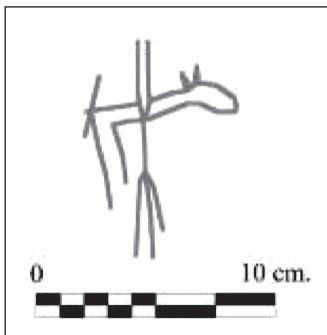
1 numaralı panoda gördüğümüz hayvan tasvirleri ve şaman, süvari, ağ/kafes/tor/tuzak betimlemeleri birlikte ele alındığında kaya yüzeyindeki ana konunun bir av sahnesini canlandığı görülmektedir. Özellikle şamanizm ve Gök Tanrı inancına sahip Türk topluluklarında av, önemli bir ritüel olmakla birlikte şamanların avdan önce gerçekleştirilen törenlere liderlik ettikleri ve avın iyi geçmesi için koruyucu ruhlardan, dağ iyelerinden yardım istedikleri bilinmektedir (Bayat, 2015, s. 22-23, 65). Ayrıca Ç-I.1.2 envanter numaralı kuyruğu olmayan yani tullanmış at ile şaman tasvirinin birlikte ve birbirine yakın noktada yer alması, atın ölen sahibine yönelik bir matem için burada toplanılarak tören düzenlendiğini de akla getirmektedir.

Bitki/ağaç

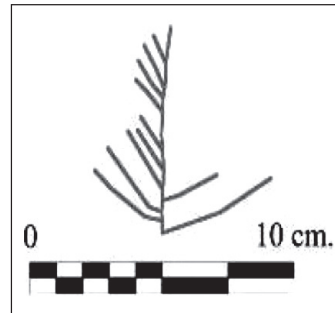
Tespit ettiğimiz üç pano içerisinde tek örneğini 1 numaralı pano yüzeyinde gördüğümüz tasvir, ağaç olarak tanımlanmıştır (Şekil 8).

Bitki/ağaç tasvirlerine Güney Sibirya Altaylar Biçiktu-boom (Martinov, 2013, Res. 9, 59, 75, 149, 151, 175,

ve diğ.), Moğolistan Altayları Baga Oygur (Кубарев, Цэвээндорж ve Якобсон [Kubarev, Tseveendorj ve Yakobson], 2005, s. 600, Res. 110), Moğolistan Khoyt-Tsenkheriyn Mağarası (Fərəcova, 2009, s. 339, Res. 57), Rusya Altay Özerk Cumhuriyeti Kalbak Taş (Кубарев [Kubarev], 2011, Çiz. 214) gibi kaya resim alanlarında rastlanılmaktadır (Tablo 9). Anadolu içerisindeyse Erzincan Kemaliye Dilli Vadisi (Mert, 2008a, s. 7, 12)¹⁰, Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021, s. 257), Kars Kağızman Geyiklitepe (Ceylan, 2008a, s. 29), Kütahya Aizanoi Zeus Tapınağı blok taş yüzeyleri (Beyazıt, 2018, s. 420), Kütahya Altıntaş Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015, s. 102, 104, 113, vd.) gibi noktalarda tespit edilmiştir (Tablo 9). Karşılaştığımız ağaç tasviri, aynı pano yüzeyindeki şaman olması muhtemel insan tasviriyle değerlendirildiğinde, şamanların ruhlarının tecrübelerine göre kendilerine yer bulduğu Akçam ağacını hatırlatmaktadır (Kalafat, 2012, s. 174). Örneklerini yukarıda verdiğimiz Altay bölgesinde bulunan kazıma tekniğiyle yapılmış ağaç tasvirleri kaya resim alanlarımızdaki betimlemelerle de uyumaktadır. Ağaç motifi kendisine tüm kültürlerde yer bulmuştur. Hayatın kaynağı biçiminde yorumlandığı birçok sanat eserinde işlenmiştir (Ergun, 2012, s. 25-26). Türk mitolojisinde ve kültüründe ağaç kültü de önemli bir yer tutar. Hayat ağacı olarak isimlendirilen, Avar Dönemi'ne ait geyik boynuzundan yapılmış bir günlük eşya yüzeyindeki ağacın iki yanında koşar biçimde verilmiş keçi ve yabani hayvan betimlemeleri, kaya resim alanlarında karşılaştığımız figürlerle de benzerlik göstermektedir (Csiky, 2018, s. 347, Şek. 4).¹¹ Buna benzer figürlere, Moğolistan Bariat yayı olarak bilinen boynuz parçasının yüzeyinin yukarı ve

Şekil 7. Türü tespit edilemeyen bir hayvan tasviri (Env. Numarası: Ç-I.1.19).

Şekil 8. Ağaç Tasviri (Env. Numarası: Ç-I.1.14).

¹⁰ Biz bu figüre, panodaki figürlerin genel durumunu da tahlil ederek baktığımızda ağaç olmasının daha uygun düşeceğini öne sürüyoruz.

¹¹ Bu figürler araştırmacılar tarafından Avarların Şamanizm inancına bağlı olduklarını gösteren en belirgin kanıt olarak kabul edilmektedir.

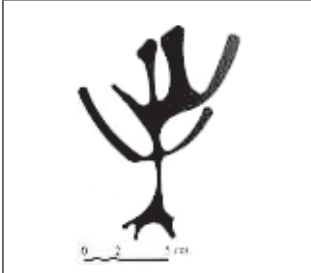
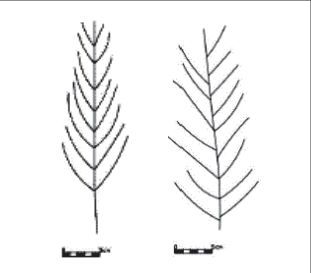
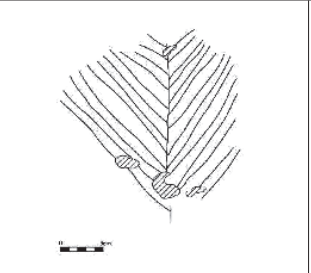
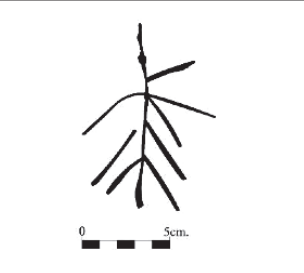
aşağısına kazınan ağaçların arasında dokuz dağ keçisinin koştuğu sahnede de rastlanmaktadır (Borodovskiy, 2018, s. 212-213). Göktürk Devri'ne ait ölülerin kemiklerinin konulduğu bir kabın (Ossuarium) yüzeyindeki ağaç betimlemeleri, ağaç olarak tanımladığımız tasvirle aynıdır (Ögel, 2014, s. 195). Yenisey Uyuk Tarlık bölgesindeki geyikli taşların yüzeyindeki kazıma tekniğiyle yapılmış tasvirlerde benzerleri vardır (Orkun, 2008, s. 435-453, 930). Rusya Mongur Sokkon'de bulunan ahşap tözlerin yüzeyinde (Somuncuoğlu, 2008, s. 235-236) benzer ağaç şeklinde kazıma tekniğiyle tasvirler tespit edilmiştir. Güney Sibirya Türklerinin birbirleriyle ve toplumun doğayla olan tüm ilişkileri önemli boy simgeleri olan ağaçların yardımıyla betimlenirken (Lvova, Oktyabrskaya, Sagalayev ve Usmanova, 2013, s. 53), defin sırasında mezar başına dikilen ağacın yetişerek büyümesi, ölen kişinin ailesinin refahının teminatı olarak düşünülmektedir (Lvova, Oktyabrskaya, Sagalayev ve Usmanova, 2013, s. 58-59). Şamanların göğe çıkışlarında veya yer altına inişlerinde

genellikle merdiven olarak dünya ağacını kullandıkları bilinmektedir (Çoruhlu, 2013, s. 76-80). Şaman davullarının yüzeyinde yer alan resimler içerisinde ve davul tutamaklarının süslemelerinde bu ağaç motiflerini de görmek mümkündür.¹²

Damgalar/Tamgalar

Kaya resimlerinin bulunduğu pano yüzeylerinde münferit biçimde tespit ettiğimiz bazı işaretler, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, *Câmiü't Tevârih*, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, *Şecere-i Terâkime* gibi dönem kaynaklarındaki örnekler ve sanat eserleri yüzeyinde yer alan emsallerinden hareketle damga olarak tanımlanmıştır. Üç pano yüzeyinde toplam 21 damga bu başlıkta sınıflandırılmıştır. Damgalar kendi içerisinde gösterdikleri şekil benzerliklerinden ve dönem kaynaklarındaki isimlendirmelerden yola çıkılarak alfabetik bir sıralamayla ele alınmış, Az Damga/Svastika, Kayı/Bulgar, Ok-yay, Tarak, Salgur/Kaz ayağı, Yön damgası olarak adlandırılan işaretler de ayrı başlıklar altında irdelenmiştir.

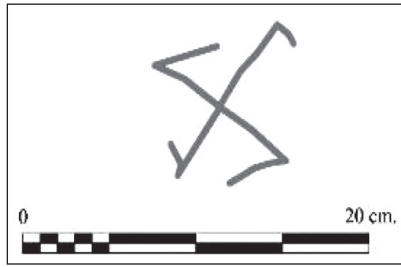
Tablo 9. Benzer Ağaç ya da Bitki Tasvirlerinden Örnekler

			
Altaylar Biçiktu-Boom, (Martinov, 2013).	Moğolistan Khoyt-Tsenkheriyın Mağarası (Fərəcova, 2009).	Erzincan Kemaliye Dilli Vadisi (Mert, 2008a).	Kars Kağızman Geyiklitepe (Ceylan, 2008a).
			
Kütahya Aizanoi Zeus Tapınağı (Beyazıt, 2018).	Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015).	Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021).	Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021).

12 Resimler için bkz.: Çoruhlu, 2004, Resim 7, 8, 10, 11; Hoppál, 2014, Resim 197, 198, 200, 201, 204, 208, 207, 209, 452, 453, 454, 456, 459, 464, 477; Alekseyev, N. A. (2013). *Türk dilli Sibirya halklarının Şamanizmi* (M. Ergun, Çev.). Konya: Kömen Yayınları.

Az Damga/Svastika: Tek örneği 3 numaralı pano yüzeyinde bulunmaktadır. Damga olarak nitelendirilen diğer tasvirlerle aynı panoda yatay düzlemde kaya yüzeyine işlenmiştir (Şekil 9).

Azerbaycan Gobustan petroglifleri içerisinde birkaç örneğini görebildiğimiz bu damga (Cəferzadə, 1999, Yazılıtepe daş no 35, 47), Kazakistan Senek Bessokhty (Samashev ve Bazylkhan, 2010, s. 318), Kırgızistan Kuru-Bakaygyr (Tabaldyev, 2019, s. 373), Kırgızistan Saymalıtaş (Alyılmaz, 2016, s. 627), Kırgızistan Zhaltyrak-Tash

Şekil 9. Az Damga/Svastika (Env. Numarası: Ç-I.3.10).

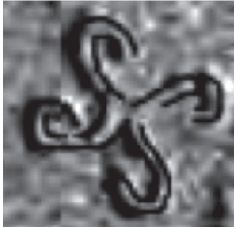
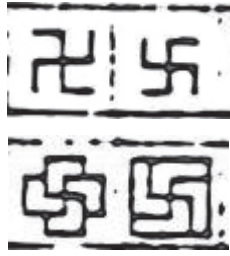

(Tabaldyev, 2019, s. 367) gibi merkezlerde karşımıza çıkmaktadır (Tablo 10). Derbent şehir surlarını oluşturan blok taş yüzeylerinde benzerleri tespit edilmiş ve karşılaştırmalı örnekleri Karaçay Khumara, Bulgaristan Pliska, Sarkel gibi eski şehirlerde tespit edilenlerle birlikte verilmiştir (Gadjiev, 2010, s. 184). Yine Moğolistan Altan Hat bölgesinde petrogliflerde örneği tespit edilmiştir (Alyılmaz, 2016, s. 628). Jeolif olarak tanımlanan ve günümüz Türkmenistan toprakları içerisindeki Chash (Çaşh) Tepe mezarlık alanında bulunmaktadır (Yatsenko ve Rogozhinskii, 2019, s. 29). Yayılım alanı oldukça geniş olan bu damga farklı kültürlerde karşımıza svastika olarak çıkarırken, Türkler tarafından maddi kültür öğelerinde sevilerek kullanılmıştır. Kökeni Ön Asya, Kafkas ötesi şeklinde belirtilen ve Az Tamga olarak Azerbaycan coğrafyasında isimlendirilen bu şekil,¹³ Oğan yani tanrının da simgesi olarak kullanılmıştır (Arseven, 1965, s. 670). Yüehchih veya Kuşan boyları arasında damganın kullanıldığı bilinmektedir (Ilyasov, 2010, s. 220). Bununla birlikte güneşi, devinimi veya tanrıya yakaran bir insanı tasvir ettiği de

Tablo 10. Farklı Coğrafyalardan Benzer Svastika Örnekleri

Azerbaycan Gobustan (Cəferzadə, 1999).	Kazakistan Senek Bessokhty (Samashev, 2010).	Kırgızistan Zhaltyrak-Tash (Tabaldyev, 2019).	Kırgızistan Saymalıtaş (Alyılmaz, 2016).																																																															
	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Derbent</th> <th>Khumara</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> </tr> </tbody> </table>	Derbent	Khumara					<table border="1"> <thead> <tr> <th rowspan="2">Pliska</th> <th colspan="3">Georgia</th> </tr> <tr> <th>1</th> <th>2</th> <th>3</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> <td>+</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </tbody> </table>	Pliska	Georgia			1	2	3				+					<table border="1"> <thead> <tr> <th colspan="3"></th> <th>II</th> <th>V</th> <th colspan="2">Armei</th> </tr> <tr> <th>1</th> <th>2</th> <th>3</th> <th>4</th> <th>5</th> <th>6</th> <th>7</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>+</td> <td>+</td> <td>+</td> <td>+</td> <td>+</td> <td>+</td> <td>+</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> <tr> <td>X</td> <td>X</td> <td></td> <td>X</td> <td>X</td> <td></td> <td>X</td> </tr> <tr> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> <td></td> </tr> </tbody> </table>				II	V	Armei		1	2	3	4	5	6	7	+	+	+	+	+	+	+								X	X		X	X		X							
Derbent	Khumara																																																																	
Pliska	Georgia																																																																	
	1	2	3																																																															
			+																																																															
			II	V	Armei																																																													
1	2	3	4	5	6	7																																																												
+	+	+	+	+	+	+																																																												
X	X		X	X		X																																																												
Kırgızistan Kuru-Bakaygyr (Tabaldyev, 2019).	(Gadjiev, 2010).	(Gadjiev, 2010).	(Gadjiev, 2010).																																																															

13 Gamalı haçın gelişimi ve kökeniyle ilgili detaylı bilgi için bkz: Müseyibov, N. (1993). Gamalı haç (svastika). (C. Alyılmaz, Aktaran). *Türk Yurdu, Mayıs 69*, 45-48 (Yayını bizimle paylaştığı için kıymetli hocamız Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz'a teşekkürü borç biliriz.)

Tablo 10 devam

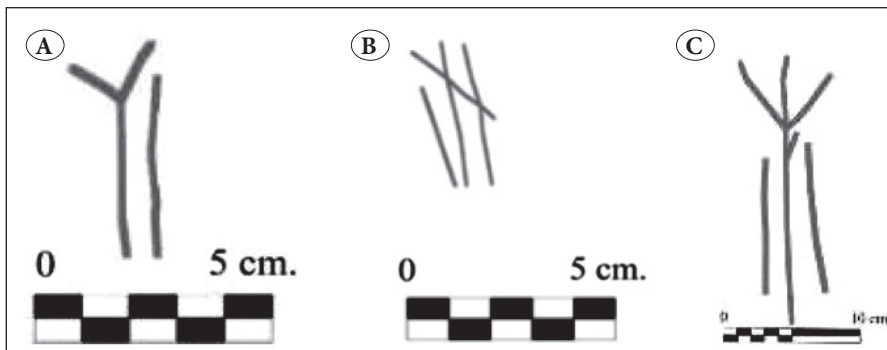
			
Moğolistan Altan Hat (Alyılmaz, 2016).	Türkmenistan Chash (Çaşh) Tepe Jeoglif (Yatsenko, 2019).	(Ulusoy Binan, 2001)	Şanlıurfa Harran Ulu Camii, (Yazar arşivinden, 2021).

düşünülmektedir (Arseven, 1965, s. 670). Anadolu içerisinde birçok yapıda taşı işareti olarak da görülmektedir (Ulusoy Binan, 2001, s. 133-134).

Kayı/Bulgar Damgaları: Damga olarak tanımladığımız tasvirlerden Ç-I.3.3 ve Ç-I.1.10 envanter numaralı örnekler dikine bir “Y” şekli ve bunun iki yanına çekilen dikine birer çizgiden oluşturulmuştur. Ç-I.3.3 numaralı damganın “Y” işaretinin çatak kısmını oluşturan soldaki çentiği aşağıya doğru devam ettirilmiştir. Ç-I.1.4 numaralı damganın soldaki dikine çentiği kazanmamıştır (Şekil 10A, 10B ve 10C).

Erken dönem bir benzeri Baykal bölgesinde (Zaika, 2012, s. 67) rastlanmış olan bu şeklin asıl örnekleriyle Karlıbaş-Mangışlak Yarımadası (Yatsenko, 2013, s. 14), Kazakistan’daki Üst Yurt platosu ve mezar alanları (Samashev, 2010, s. 313-319; Yatsenko, 2019b, s. 78-82), Issık göl ve Tamgalyzhar (Yatsenko ve Rogozhinskii, 2019, s. 41; Rogozhinskii, 2019, s. 293, Fig. 11), Kotyr (Yatsenko, 2019a,

s. 407) bölgelerindeki petrogliflerde karşılaşılır. Kırgızistan Koçkor Vadisi Beyrek-Bulak merkezinde damganın benzer bir çeşitlemesi tespit edilmiştir (Tabaldyev, 2019, s. 367). Çeşitli küçük farklılıklar barındıran örnekleri Hazar bölgesinde de vardır (Yatsenko, 2013, s. 21, Fig. 16). İran içerisinde yer alan petroglif alanları Ghârâ-Tepe I, Barzgal’de,¹⁴ Qameshlu (Karimi ve Ujang, 2015, s. 118), Dasht-E-Morghâb (Karimi, Taghva ve Kurdshuli, 2016, s. 68) bölgelerinde çok büyük benzerlikleri gösteren örnekler kaydedilmiştir (Tablo 11). Kazakistan Mangışlak bölgesindeki bir mezarın blok taşlarının yüzeyine işlenmiş emsali de görülmektedir (Ekici, 2018, s. 237). Anadolu içerisinde Erzurum Karayazı Cunni Mağarası (Ceylan, 2008a, s. 27), Kütahya Altıntaş Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi (Gital, 2018, s. 108), Eskişehir Seyitgazi Kümbet köyü Himmet Baba Kümbeti (Şahin, 2017, s. 632), Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021, s. 265), Sivas Suşehri (Tezcan, 1990, s. 31) gibi noktalarda rastlanmaktadır (Tablo 11). Ayrıca Ç-I.3.3 ve

Şekil 10A, 10B ve 10C. Kayı/Bulgar damgaları (Env. Numarası: Ç-I.1.4; Ç-I.1.10; Ç-I.3.3).

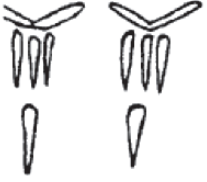

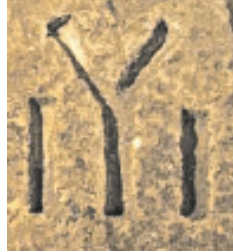
14 Burada yazar, şekilleri geometrik olarak tanımlamıştır. Bkz.: Mobarakabadi, 2013, s. 127-129, Figür 4, 5, 6, 7.

Ç-I.1.10 envanter numaralı damgaların Büyük Bulgar Devleti kurucusu olarak kabul edilen Kubrat Han'ın¹⁵ mensubu olduğu Dulo boyu damgasıyla benzerliği dikkat çekicidir (Aksoy, 2017, s. 32). MS 8. yüzyıla tarihlendirildiği belirtilen kolye ucunda simge olarak kullanıldığı da anlaşılmaktadır (Aksoy, 2017, s. 32). Bulgarlara ait olduğu belirtilen MS 7.-8. yüzyıla ait şekiller içerisinde bir türeviyle de karşılaşmıştır (Ögel, 2014b, s. 270). Bulgaristan'ın Silistre/Drăstăr ve Pliska şehirlerinde yapılan arkeolojik kazılarda çıkarılan eserlerin yüzeylerine kazınmış aynı damga örnekleri bulunmuştur (Angelova, 2007, s. 637; Henning, 2007, Katalog 28-46). Yine Bulgarlara ait runik yazıtlar içerisinde benzer şekilleri görmek mümkündür (Granberg, 2008, s. 262). Tespit edilen bu işaretin *Divânu Lugâti't-Türk ve Tevârih-i Âl-i Selçuk* gibi dönem kaynaklarındaki işaretlerden hareketle Kayı boyu olarak isimlendirilen boy damgasıyla benzeştiği görülür.

Kayılar, Oğuzların sağ kolu Bozoklardan olan Günhan'ın oğullarından biri olarak dönem kaynaklarında belirtilmiştir (Özgüdenli, 2011, s. 72-73; Alışık, 2008, s. 75). Şanlıurfa bölgesinde yapılan yeni bir çalışmada benzer damgalar keşfedilmiştir (Kıldıroğlu ve Çelik, 2022). Aynı şekilde Denizli Kale Yukarı Mezarlık alanında benzer şekilleri görmek mümkündür (Beyazıt ve Göktürk, 2022, s. 866). Osmanlı'da II. Murad Dönemi'ne tarihlendirilen sikkelerin yüzeylerinde (Galib, 1307, s. 31; Mitev, 2018, s. 189-197), ayrıca zırh parçası (Defense for the Lower, t.y.), mızrak ucu (Three Ceremonial Arrowheads, t.y.), miğfer (Helmet, t.y.) gibi eserlerde çokça kullanıldığı bilinmektedir.

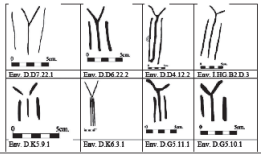
Ok-Yay Damgaları: Panolarda toplam beş örneğini gördüğümüz bu damga biçiminin Ç-I.1.5, Ç-I.1.13, Ç-I.3.8, Ç-I.3.9 envanter numaralıları ok-yay şeklinde karşımıza

Tablo 11. Kayı/Bulgar Damgasının Benzerleri

			
Baykal Bölgesi (Zaika, 2012).	Karlıbaş-Mangışlak (Yatsenko, 2013).	Kazakistan'daki Üst yurt (Samashev, 2010).	Kazakistan Mangışlak (Ekici, 2018).
			
İran Dasht-E-Morghâb (Karimi, 2016).	İran Qameshlu (Karimi, 2015).	İran Ghârâ-Tepe I (Mobarakabadi, 2013).	Bulgaristan Pliska (Henning, 2007).

¹⁵ Kubrat han için bkz.: Ahmetbeyoğlu, 2007, s. 35-42.

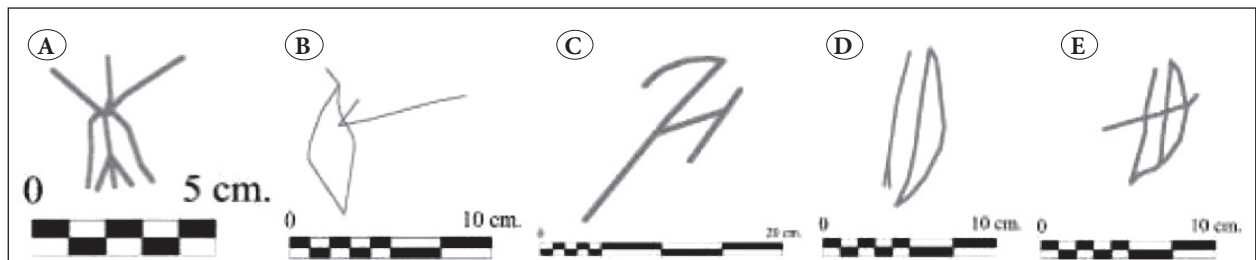
Tablo 11 devam

			
Bulgaristan Pliska (Henning, 2007).	Bulgaristan Bjala (Granberg, 2008).	Sudikova Yazıtı (Granberg, 2008).	Popina Yazıtı (Granberg, 2008).
			
Erzurum Cunnı Mağarası (Ceylan, 2008a).	Şanlıurfa Koçviran (Kıldıroğlu, 2022).	Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015).	Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021).

çıkarken, Ç-I.3.4 numaralı damganın temren kısmının belirgin münferit ok biçiminde yapıldığı görülmektedir. Ç-I.1.5, Ç-I.1.13 ve Ç-I.3.9 envanter numaralı ok-yay damgalarında oklar yaya takılı biçimde verilmiş, Ç-I.3.8 numaralı örnekteyse ok ve yay yan yana duracak şekilde betimlenmiştir. Ç-I.1.5 numaralı örnek diğer damgalara göre temren kısmı üç dişli olarak şekilde yukarıya atış yapar biçimde telek kısmıyla birlikte düzenlenmiştir (Şekil 11A, 11B, 11C, 11D ve 11E).

İncelediğimiz bu damgaların Anadolu dışındaki örnekleri Güney Kazakistan'da yapılan kazılarda ele geçen seramik eserlerin yüzeyinde tespit edilmektedir (Smagulov ve Yatsenko, 2019, s. 166). Özbekistan Taşkent'teki seramik eserlerin yüzeyinde benzerleriyle karşılaşılmıştır (Sma-

gulov ve Yatsenko, 2019, s. 216-222). Bazı petroglif alanlarında Türgiş/Türkîşlere atfedilen damgaların kompozit bir yay ve oktan oluştuğuna dair açık bilgiler kaynaklarda verilmektedir (Rogozhinskii, 2019, s. 263). Bunlar Güney Kazakistan'daki Sauyskandyk, Karatau, Balkaş gölünün kuzey bölgesindeki Kalmakemel dağları gibi merkezlerde tespit edilmiştir (Rogozhinskii, 2019, s. 264) (Tablo 12). Benzer damga örneği Kazakistan Tamgalısay'da bir dağ keçisi damgasıyla birlikte işlenmiştir (Somuncuoğlu, 2008, s. 320). Hakasya Askys'da görülen dikilitaş yüzeylerine kazınmış yay damgaları olabilecek nişanlar (Kivalo, 1931, s. 46), Moğolistan Ulan Ude İvolga Irmağı yakınındaki geyikli taş yüzeyinde remzler kazınmış şekilde ok-yay remzi karşımıza çıkmaktadır (Tezcan, 1990, s. 159).

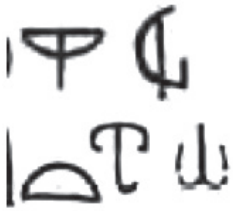

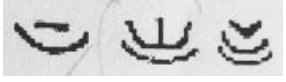

Şekil 11A, 11B, 11C, 11D ve 11E. Ok-yay damgaları (Env. Numarası: Ç-I.1.5; Ç-I.1.13; Ç-I.3.4; Ç-I.3.8; Ç-I.3.9).

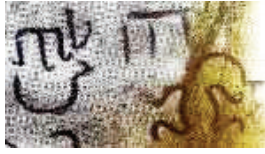

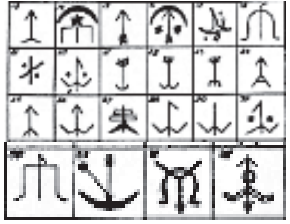
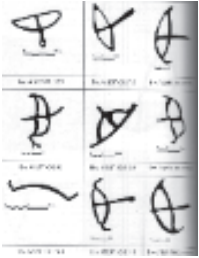

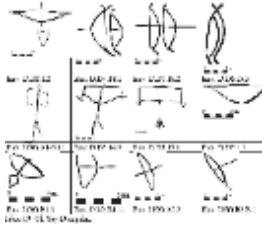

Rusya Çerkesk Müzesinde Karaçay'dan getirilen Balbal, Bengü Taş, Menhirlerin yüzeyinde ok-yay damgalarının varlığı bilinmektedir (Doğan, 2019b, s. 79). Yine Saraybosna'da yüzeyine ok ve yay motifi işlenmiş mezar taşı da yayınlarda karşımıza çıkmaktadır (Karamağaralı, 1992, Res. 84). İtil-Ural Kuzeydoğu Başkurtlarından Ural Ötesi Yalan Aylılar grubunda (Kuzeyev, 2013, s. 308), Salüt/Salühüt/Salügüt boylarında yay ve oklar, yay isimleriyle (Kuzeyev, 2015, s. 309), Kuzeybatı Başkurtlarında, Yeney, Gere, Yılan, Kanlı ve Uranlar tarafından benzer damga örnekleri yaygın biçimde kullanılmıştır (Kuzeyev, 2015, s. 376-377). Aynı bölgede Karaçay Teşikler mevkinde yer alan mağaralardaki damgalar içerisinde ok-yay benzeri nişanlar görülmektedir (Doğan, 2019b, s. 93). Karaçay Zelençük Krayda Mevkisinde bulunan mağaralarda da emsalleri veya tekli yay şeklinde remzler dikkat çekmektedir (Doğan, 2019b, s. 156). Kırım bölgesinde birçok ailenin kullandığı damgalar içerisinde ok-yay biçimli örnekler de tespit edilmiştir (Akçokraklı, 1983, s. 163, 165, 166). Litvanya (Lehistan) Tatar damgaları arasında ok, yay, üç ok isimleriyle kullanılanları bulunmaktadır (Otar, 1983, s. 194, 195). Bulgaristan Preslav

ve Pliška şehirlerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan eserlerin yüzeyine kazınan ok-yay damgaları vardır (Doğan, 2019a, s. 180, 181, 196). Anadolu içerisinde Kütahya Aizanoi Antik Kenti Zeus Tapınağı'nda blok taş yüzeylerine nokta vuruş tekniğiyle yapılmış ok-yay damgaları bulunmuş (Beyazıt, İnce, 2018, s. 282), aynı bölgede Kütahya Altıntaş Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi'nde (Gital, 2015, s. 105), Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi'nde (Baştürk, 2021, s. 269) sıra ve blok taş yüzeylerindeki ok-yay damgaları da yayınlara konu edilmiştir (Tablo 12). Van Mervane'de olduğu belirtilen bir taş yüzeyinde (Uyanık, 1974, s. 49), Hakkâri Trişin Kahn-ı Melikân Mevkisi (Uyanık, 1974, Fig. 149) ve Hakkâri Beytişebap Mezraa köyünde (Uyanık, 1974, Fig. 152, 153) ok-yay damgaları vardır. Yay, Eski Türk devletlerinde uzun bir dönem hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olarak kullanılmıştır (Koca, 2002, s. 829). Hâkimiyet sembolü olması sebebiyle Asya Hunları (Tezcan, 1990, s. 35) ve Batı Göktürk Kağanlığı Dönemi'nde önemini koruyarak hükümdarlık remzi/nişanı şeklinde kullanılmıştır (Babayar ve Habibullayev, 2019, s. 29). 6.-8. yüzyıllar Batı Türkistan'da bulunan Türgiş paraları yüzeyinde ok-

Tablo 12. Ok-Yay Damgalarının Benzer Örnekleri

			
Güney Kazakistan (Smagulov ve Yatsenko, 2019).	Güney Kazakistan (Rogozhinskii, 2019).	Hakasya Askys (Kivalo Appelgren, 1931).	Moğolistan Ulan Ude İvolga Irmağı (Tezcan, 1990).
			
Rusya Çerkesk Müzesi (Doğan, 2019b).	Saraybosna (Karamağaralı, 1992).	İtil-Ural Kuzeydoğu Başkurt Damgaları (Kuzeyev, 2013).	İtil-Ural Kuzeybatı Başkurt Damgaları (Kuzeyev, 2013).

Tablo 12 devam

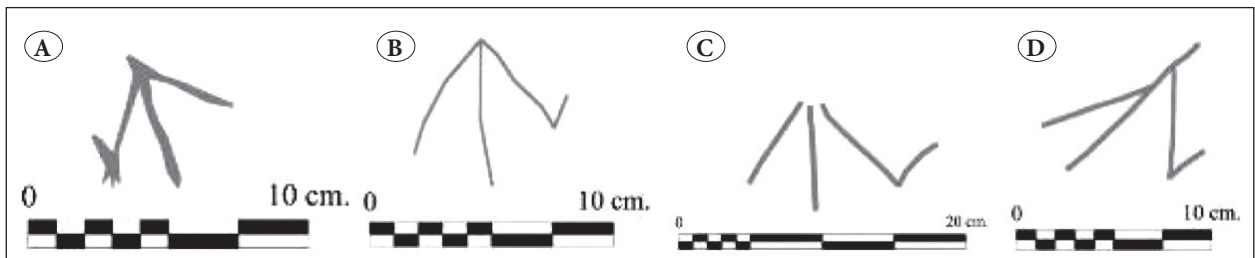
			
Karaçay Teşikler (Doğan, 2019b).	Karaçay Zelençük (Doğan, 2019b).	Kırım (Akçokraklı, 1983).	Litvanya (Lehistan) Tatar damgaları (Otar, 1983).
			
Kütahya Aizanoi Zeus Tapınağı (Beyazıt ve İnce, 2018).	Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015).	Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021).	Hakkâri Beytişebap Mezraa köyü (Uyanık, 1974).

yay formunda açıklanan remzlerden bahsedilirken (Esin, 1972 s. 313-360), Uygur Dönemi'nde Koço'da görülen ok-yay damgaları geleneğin devam ettiğini gösterir (Esin, 1972, s. 313-360). Ok, Oğuz Kağan destanı başta olmak üzere, dönemin tarihî kaynaklarından hareketle, Türk devletlerinde tabii durumda olanları simgelemektedir (Turan, 1945, s. 306; Göksu, 2010, s. 987). Okun, özellikle hükümdar tarafından tebaaya gönderilmesi ve bunun davet anlamında kullanılması yaygın olarak karşılaşılan bir durumdur (Turan, 1945, s. 306). Kırım Hanlarından Mengü Giray Han'ın parasında aynı damganın bulunması (Yalçın, 1943, s. 64), ok-yayın yine damga olarak kullanıldığını gösteren bilgilerdir. Ok-yay şeklinde damgaya sahip Avşar, Beçenek, Üreğir, İğdir, Kınık ve diğer., Oğuz

boylarının varlığı da dönem kaynaklarında gözlenmektedir (Alışık, 2008, s. 75).

Salgur Damgaları: Genellikle kaz ayağı şeklindeki bu damganın iki yana açılan kollarından birine eklenen çentikle oluşturulan tasvir Salgurlu damgası olarak kabul edilir. Ç-I.1.23, Ç-I.3.1 ve Ç-I.3.7 envanter numaralı örneklerde bahsi geçen bu çentik sağa açılan kola eklenirken, Ç-I.1.1 numaralı damgada ise sola açılan kolda konumlanmaktadır (Şekil 12A, 12B, 12C ve 12D).

Damganın, dönem kaynaklarında Oğuzların Salgur olarak da isimlendirilen ve aynı isimli atabeyliğin kurucusu olan (Merçil, 2009, s. 29-31) boyun damgasına benzerliği dikkat çekicidir. Salgurlulara ait damgalar kendi sikkeler-

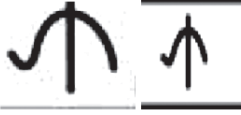

Şekil 12A, 12B, 12C ve 12D. Salgur damgaları (Env. Numarası: Ç-I.1.1; ; Ç-I.1.23; Ç-I.3.1; Ç-I.3.7).

rinin yüzeyinde bulunurken (Akopyan ve Mosanef, 2012, s. 240), Selçuklu Dönemi yapılarında taşıç işareti (Ulusoy Binan, 2001, s. 133, 134) olarak da karşımıza çıkmaktadır (Tablo 13). İkinci Göktürk Devri'ne ait İlteriş Kağan mezar külliyesindeki Şiveet Ulaan taşı yüzeyindeki damgalarda örneğinin bulunması dikkat çekici olmakla birlikte (Tezcan, 1990, s. 169, 170),¹⁶ Öngöt mezar külliyesindeki taş yüzeylerinde¹⁷ ve Tuna Bulgarlarına ait kayalara hakkedilmiş damgalar arasında da emsalleri tespit edilmektedir (Ögel, 2014b, s. 270).¹⁸ Kazakistan Issık göl (Yatsenko ve Rogozhinskii, 2019, s. 41) ve Tamgalyzhar (Rogozhinskii, 2019, s. 293) bölgesinde de benzer çeşitlemeleri vardır. Günümüz Dağıstan sınırlarına konulan Derbend şehrindeki (Gadjiev, 2010, s. 199), İran sınırları içerisindeki Dasht-E-Morghâb şehrindeki sütunların ve taş blokların yüzeyine kazınmış damgalarda benzer biçimleriyle karşılaşılmaktadır (Karimi, Taghva ve Kurdshuli, 2016, s. 68). Güney Doğu Başkurt (Kuzeyev, 2013, s. 197), Kuzey Batı Başkurt boylarından Gere,

Yılan, Kanlı (Kuzeyev, 2013, s. 376) ve İtil Bulgarlarına (Kuzeyev, 2013, s. 411) tanımlanan damgalar içerisinde form birlikteliği gösterenleri bulunmaktadır ve bu damgalar kaz ayağı şeklinde isimlendirilmiştir. Ülkemiz sınırları içerisinde Alanya Gemili Mescidi (Bilici, 2008, s. 88), Erzurum Cunni Mağarası (Tezcan, 1990, s. 261), Eskişehir Seyitgazi Kümbet köyü Himmet Baba Kümbeti (Şahin, 2017, s. 632), Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021, s. 266), Kütahya Altıntaş Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015, s. 111), Sivas Suşehri (Tezcan, 1990, s. 261) gibi merkezlerde aynı damgalardan bulunmaktadır (Tablo 13). Ayrıca Eskişehir Yağbasan köyü Mezarlığı (Karamağaralı, 1992, Res. 82), Hatay Kırıkhan Kızılhöyük Mezarlığı (Temiz, Özkan ve Çiftiyürek, 2020, s. 540), Denizli Tavas (Tok, 2018, s. 564) gibi defin alanlarında bulunan mezar taşlarının yüzeylerinde aynı damga emsalleri bulunmuştur.

Tarak Damga: Tek örneğini gördüğümüz bu damga iki numaralı pano yüzeyinde kazınmış hâldedir (Şekil 13).

Tablo 13. *Salgur Damga Örnekleri*

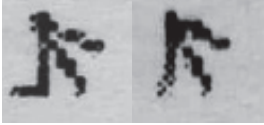
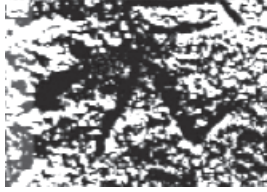

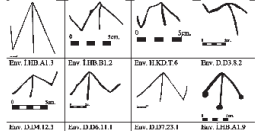

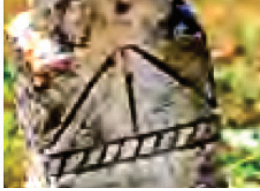
			
Salgurlu sikkesi (Akopyan, 2012).	Şiveet Ulaan taşı (Kıdıralı, 2015).	Öngöt mezar külliyesi (Mert, 2008b).	Tuna Bulgarlarına ait damga örneği (Ögel, 2014b).
			
Sodikova Manastırı (Granberg, 2008).	Kazakistan Issık Göl, (Yatsenko, 2019).	Derbend şehri (Gadjiev, 2010).	İran Dasht-E-Morghâb (Karimi, 2016).

16 Salgurlu damgası bu yayında Karlıklara da addedilmektedir. Bkz.: Kıdıralı ve Babayar, 2015, s. 37, 62.

17 İncelediğimiz kaynaktaki damgaların Salgur boyunun damgasıyla benzerliği kurulmaktadır. Bkz.: Mert, 2008b, s. 291.

18 Bahsi geçen yayındaki damganın Salgurlu damgasıyla benzerliği üzerinde durulmaktadır. Bkz.: Tezcan, 1990, s. 261.

Tablo 13 devam

			
İtil-Ural Kuzeybatı Başkurt Damgaları (Kuzeyev, 2013).	Sivas Susühri (Tezcan, 1990).	Eskişehir Himmet Baba Kümbeti, (Yazar Arşivinden, 2015).	Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021).
			
Hıdırlık Türbesi (Gital, 2018).	Seyitgazi Yağışban (Karamağaralı, 1992).	Hatay Kırıkhan Kızılhöyük Mezarlığı (Temiz, 2020).	Denizli Tavas (Tok, 2018).

Şekil 13. Tarak damga (Env. Numarası: Ç-I.2.3).

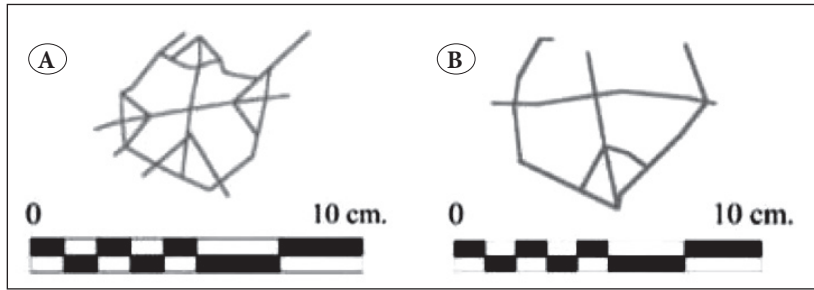
Nogay Türkleri'nde (Güllüdağ, 2015, s. 138, 145), Gümüşhane Kelkit ve Kırşehir halı yarışlarında (Karataş, 2013, s. 114) ve Azerbaycan coğrafyasında (Qurbanov, 2013, s. 272-273) benzer damgaların tarak/daraq/taraq olarak isimlendirmeleri sebebiyle bu şekilde tanımlanmıştır. Ayrıca benzer bir şekle sahip Kırım hanlarının damgalarına da Tarak Damga adı verildiği bilinir (İnalçık, 1996, s. 76). Emsalleri Talas Vadisi Kozuchak Urmaral (Tabaldyev, 2019, s. 373), Kazakistan Tamgalyzhar (Tamgalytas stone) (Rogozhinskii, 2019, s. 293), Kırgızistan Talas Nehri ve Koçkor Vadisi (Samashev ve Bazyl-

khan, 2010, s. 320), Kırım Karasupazar Hazarkaya mezarı (Doğan, 2019a, s. 39, 213), Karaçay Zelençük Krayda (Doğan, 2019b, s. 156- 158), Lehistan Tatar Damgaları (Otar, 1983, s. 194-195), Derbent surları (Gadjiev, 2010) gibi sayılarının artırılabilmesi noktalarında görülmektedir (Tablo 14). Anadolu içerisinde Ahlat abidelerinde tespit edilen işaretlerde (Kafesoğlu, 1949, s. 167-200) ve taşçı işareti olarak tanımlanan damgalarda benzerleri bulunmuştur (Ulusoy Binan, 2001, s. 133). Başkurt damgaları içerisinde benzerlerinin kullanıldığı ve Tarak olarak isimlendirildiği görülmektedir (Kuzeyev, 2013, s. 329).

Yön damgaları: Panolar içerisinde iki örneğini tespit ettiğimiz tasvirlerden Ç-I.1.8 numaralı damganın çizgileri yüzeyde biriken patina tabakası sebebiyle tespit edilemese bile Ç-I.1.11 numaralı damgayla şekil olarak oldukça benzerdir. Aynı şekilde Ç-I.1.11 numaralı damga kaya yüzeyindeki tahribat nedeniyle sağ yukarı kısmı belirgin değildir. Tasvirler daireye yakın bir alan içerisine alınarak ortaya konulmuştur. Her ne kadar Ç-I.1.3 envanter numaralı şaman tasvirine benzer gibi görünse de şaman tasvirindeki külah betimlemesi ve bacalarının iki yana ayrılarak verilen duruşu sebebiyle yön damgalarından farklılaşmaktadır (Şekil 14A ve 14B).

Tablo 14. Tarak Damga Örnekleri

Talas Vadisi Kozuchak Urmural (Tabaldyev, 2019).	Kazakistan Tamgalyzhar (Rogozhinskii, 2019).	Kırım Karasupazar Hazarkaya mezarı (Doğan, 2019b).	Karaçay Zelençük Krayda (Doğan, 2019b).
Litvanya (Lehistan) (Otar, 1983).	Derbent surları (Gadjiev, 2010).	Ahlat abidelerinde tespit edilen işaret (Kafesoğlu, 1949).	İtil-Ural Güneybatı Başkurt Damgaları (Kuzeyev, 2013).

Şekil 14A ve 14B. Yön damgaları (Env. Numarası: Ç-I.1.11; Ç-I.1.8).

Petroglifler içerisinde Azerbaycan Nahçıvan Gemiqaya bir örneğini görebildiğimiz bu tasvirin (Aliyev, 2005, s. 74-76) Anadolu'daki örneği Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi'nde (Baştürk, 2021, s. 269) karşımıza çıkmaktadır (Tablo 15). Şekil olarak Hristiyan sanatındaki Haç işaretlerine benzemekle birlikte haç motiflerinden üst koldaki ok biçimi sebebiyle ayrılmaktadır.¹⁹ Bu damgalar daha çok şamanların kullandığı davulları andırmaktadır. Davulların yüzeyinde bulunan ve dört ana yöne işaret eden yön damgasını çağrıştıran aynı zamanda dünya yer-gök sembolizmine işaret

eden simge şekline benzemektedir (Çoruhlu, 2004, s. 119; Hoppál, 2014, Res. 445, 456, 460-468, 471-473, 527; Bayat, 2015, s. 197-211) (Tablo 15). Çoğu zaman şaman davullarının yüzeyi bu biçimde yatay ve dikey hatla dörde bölünerek ana yönler veya gök ve yer olarak iki parça olarak nitelendirilmiştir (Çoruhlu, 2013, s. 94). Dikey ve yatay eksenler, Türk inanç sistemindeki gök ve yer (su-atalar) kültürüne işaret eder (Çoruhlu, 2013, s. 94). Sibirya şaman davullarının ortasına çizilen haç benzeri işaretler dünyanın ortasını sembolize etmekte ve şamanların törenini evrenin merkezinde gerçekleştirdiği şeklinde

¹⁹ Türk inanç dünyasının bir sembolü olarak karşımıza çıkan Haç ve Yön Damgalarının detaylı karşılaştırmaları için bkz.: Göktürk, 2021, s. 650-663.

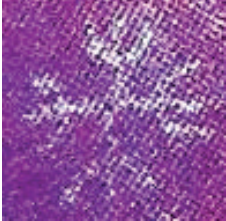
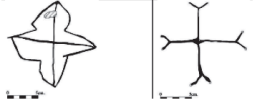

yorumlanmaktadır (Hoppál, 2014, s. 235). Özellikle Tuva ve Evenki şamanına ait olduğu belirtilen davulların yüzeyindeki işaretleri bu kapsamda yorumlamak mümkündür (Hoppál, 2014, s. 237-238). Kırım Tatar Türklerinin mitolojisinden yapılan bir alıntıda, Tanrı'yı simgelemek için daire içerisine alınmış bir artı işareti şeklinde kesilen iki tam çap kullanılmıştır.²⁰ Yine yukarıdan aşağıya ok biçimindeki bir simgenin de Tatar Türk mitolojisinde Umay'ı simgelediği belirtilerek bunların izdüşümü verilmiştir (Bayat, 2011, s. 223).

Hunlarda güneş, doğu yönünün, ay batı yönünün sembolü olarak belirtilmiştir (Ögel, 2014a, s. 237). Göktürklerde güneşin yönüyle ilgili gün doğusu (doğu), gün ortası (güney), gün batısı (batısı), tün: gece ortası (kuzey), gibi tanımlar bulunmaktadır (Ögel, 2014a, s. 237).²¹ Geceleri yön tayiniyle ilgili Türklerin yıldızlardan faydalandığı da bilinmektedir (Ögel, 2014a, s. 261). *Oğuzname*'den aktarıldığına göre, Oğuz Han'ın ihtiyarladığı dönemde, Gün, Ay ve Yıldız isimli oğullarını doğuya, Gök, Dağ, Deniz adlı diğer üç oğlunu batıya gönderdiği hikâyede hem kozmolojik hem de coğrafi isimlerle birlikte yönlerin dile getirilmesi, yön kavramının çok eskilerden bu yana Türklerde önem arz ettiğine işaret eder (Turan, 1945, s. 313).

Karşılaşılan damgaları genel olarak değerlendirdiğimizde, panolarda damgaların da yer alması bölgenin kutsal sayıldığını gösterir. Özellikle 3 numaralı panoda damga

tasvirlerinin ağırlıklı olarak kullanılması burada sadece av ritüeli için değil farklı amaçlar (anlaşma, cenaze merasimi, kurban sunumu, savaş öncesi toplantı, toy) için de toplandığını akla getirir. Bu şekilde oluşturulan damgalarla bezeli taş yüzeyleriyle Bömbögör Yazıtı (User, 2010, s. 61-73), Öngöt Mezar Külliyesi (Mert, 2008b, s. 281, 305), Şiveet Ulaan Damgalı Anıtı, Baga Uygur, Gurvan Mandal, İh-Bıçigt, Del-Uul, Bıçigt (Bıçigtı Ulan Had), Har-Hat, Tayhar-Çulu gibi örnekleri hayli artırılabilir noktalarda karşılaşılmaktadır (Kıdırılı ve Babayar, 2015, s. 21-22). Kırım Akmescit (Simferepol) Abuzlar köyünde yer alan boy damgalarında ana kaya yüzeyine işlenmiş biçimleri görülürken (Akçokraklı, 1983, s. 162-163), bir nevi meclis toplantısı olarak Tatar boylarının önemli konuları konuşmak için burada bir araya geldikleri belirtilmektedir. Ayrıca bölgeye sadece belirli boyların geçişine izin verildiğini belgelemek için bu damgaların işaretlenmiş olması ihtimal dâhilindedir (Akçokraklı, 1983, s. 164). Antalya Kargı Hanı (Redford, 2007, s. 360), Sivas Suşehri (Tezcan, 1990, s. 31), Erzurum Karayazı Cunni Mağarası (Uyanık, 1974, Fig. 150), Eskişehir Seyitgazi Kümbet köyü Himmet Baba Türbesi kapı açıklığı), Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi, Kütahya Altıntaş Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015, s. 150-199) (Tablo 17) gibi merkezlerde benzer amaçlarla meydana getirilmiş grup hâlinde yapılmış damgalar (Şekil 10A, 10Bve 10C) bulunmaktadır. Bu damgaların sonraları yine birbirine bitişik veya yakın konumda olacak

Tablo 15. Yön Damgasının Benzerleri

			
Azerbaycan Nahçıvan Gemiqaya (Aliyev, 2005).	Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021).	Şaman davulu ön yüzü (Çoruhlu, 2004).	Şaman davulu ön yüzü (Çoruhlu, 2004).

20 Burada bahsedilen şekil bir daire içerisinde, yatay ve dikey düzlemde iki doğrunun birbirini dik biçimde kesmesiyle oluşturulmuştur. Dairenin evreni, ortasındaki bu işaretinde dört yönü simgeleyerek evrenin mekân bölümüne işaret ettiği vurgulanmıştır (Bayat, 2011, s. 223-224).

21 Türk dilindeki yön bildiren kelimelerin kökleri ve gelişimleri için bkz.: Duran, S. (1956). Türkçede cihet ve mekân gösteren ek ve sözler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 4, 1-110.

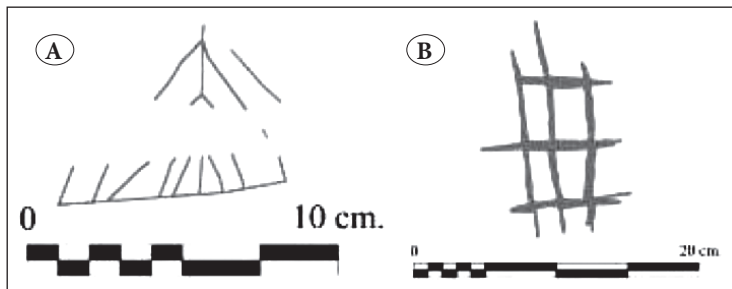
biçimde gruplar hâlinde kervansaray, kümbet, mescit, türbe gibi yapılarda görülmesi boyların önemli meseleleri görüşmek üzere bir araya geldikleri meclisleri bu yapılara taşıdıklarını düşündürür.²² Damgaların kazındığı noktada verilen sıralamanın da belirli bir hiyerarşi gözetilerek yapıldığı düşünülmelidir (Kıdıralı ve Babayar, 2015, s. 53). Ayrıca damgaların kaya yüzeyi, anıt veya yapıda gruplar hâlinde yapılması ve çeşitlilik göstermesi, farklı boyların bir siyasi birliklilik göstererek belirli bir amaç için toplandığı şeklinde yorumlanmalıdır. Hatta gelecek nesillere de birlik beraberlik mesajı verdiği üzerinde bile durulabilir (Kıdıralı ve Babayar, 2015, s. 53).

Ağ/Engel/Kafes/Tor/Tuzak olarak tanımlanan tasvirler

İki örneğini gördüğümüz bu şekiller, 1 numaralı pano da karşımıza çıkmaktadır. Ç-I.1.6 numaralı betimleme üçgen biçimli bir görünüme sahipken, Ç-I.1.20 envanter numaralı şekilse dörtgen olarak düzenlenmiştir. Aynı zamanda Ç-I.1.20 numaralı tasvirin konturlarını oluşturan çizgiler oldukça derin görünümlüken, Ç-I.1.6 numaralı tasvirin çizgileri ince ve yüzeyseldir (Şekil 16A ve 16B).

Benzer şekillerin (Tablo 16) Altaylar Biçiktu-Boom kaya resim alanında çok sayıda emsali bulunmaktadır (Martinov, 2013). Hakasya Abakan Karayus nehri (Kivalo, 1931, s. 22), gibi merkezlerde bu tip şekillerle karşılaşmaktadır (Tablo 16). Türkiye sınırları içerisindeyse Ankara Güdül Adalıkuzu (Göktürk, 2021, s. 658-660), Erzincan Kemaliye Dilli Vadisi (Somuncuoğlu, 2008, s.

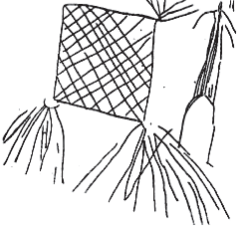

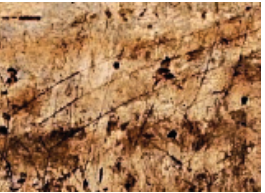
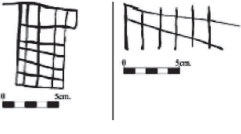
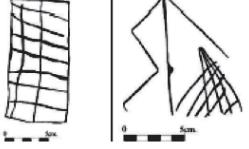
481), Hakkâri Gevaruk (Uyanık, 1974, Fig. 148), Kars Kağızman Kurban Ağa (Somuncuoğlu, 2008, 465), Kars Kağızman Şaban köyü (Somuncuoğlu, 2008, s. 467-468), Kütahya Altıntaş Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015, s. 317-318), Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021, s. 259-260), Ordu Mesudiye Esatlı (Somuncuoğlu, 2008, s. 486-489; Saltaoğlu, 2018, s. 95-410) gibi hem kaya resim alanlarında hem de 13. yüzyıla tarihlendirilen yapılarda benzerleri görülmektedir (Tablo 16). *Divânu Lugat'it Türk'e* baktığımızda çanka, tor, yapgak, üçlüç, ukruk gibi açıklamalara haiz tuzaklarla hayvanların yakalandığı belirtilmektedir (İlhan ve Şener, 2008, s. 339). Tor kelimesi kuş ve balık avlamak için kullanılan ağ şeklinde tanımlanmış (İlhan ve Şener, 2008, s. 339), üçlüç ise üç çubuğun uçlarının demirle birleştirilmesiyle yapılan ve tavşan avlamada kullanılan tuzak şeklinde açıklanmaktadır (İlhan ve Şener, 2008, s. 339). Kaya resimleri içerisinde bulunan dörtgen, üçgen, zikzak, dikey ve yatay düzlemde birbirine paralel ve yaklaşık dik açıyla kesecek biçimde çizilmiş geometrik sayılabilecek şekillerin hayvanların yakalanması için yapılan ağ/engel/kafes/tor/tuzakları temsilen çizildiği varsayılmaktadır (Martinov, 2013, s. 451). Ayrıca şaman davullarının yüzeyinde yer alan benzer çizgilere sahip şekillerin şamanların ayin sırasında ruhları yakalamak için kullandığı ağ, kafes gibi düşsel imgeleri temsil ettiği bilinmektedir (Çoruhlu, 2004, s. 122). Pano yüzeyinde şaman tasvirinin bulunması, aynı zamanda keçi, geyik gibi av hayvanlarının da bu şekillere doğru sürülmesi, tasvirlerin av ritüeli için yapıldığını bizlere göstermektedir.

Şekil 16A ve 16B. Ağ/Engel/Kafes/Tor/Tuzak olarak tanımlanan tasvirler (Env. Numarası: Ç-I.1.6; Ç-I.1.20).

22 Taşçı işaretleri veya usta damgaları bu konunun dışındadır.

Tablo 16. Ağ/Engel/Kafes/Tor/Tuzak Tasvirlerinin Benzer Örnekleri

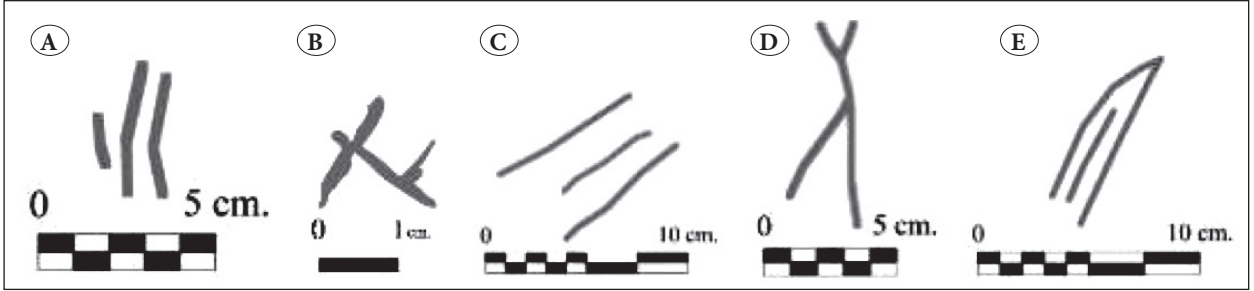
			
Bıçıktu-Boom (Martinov, 2015).	Bıçıktu-Boom (Martinov, (2015).	Hakasya Askys (Kivalo Appelgren, 1931).	Erzincan Kemaliye Dilli Vadisi (Somuncuoğlu, 2008).
			
Kars Kağızman Şaban Köyü (Somuncuoğlu, 2008).	Hıdırlık Türbesi (Gital, 2015).	Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021).	Doğan Arslan Mescidi (Baştürk, 2021).

Yazıt

1 numaralı panoda tek örneğini gördüğümüz ve içerisinde harf olabilecek soldan sağa veya sağdan sola doğru belirli bir düzen içerisinde yerleştirilen şekiller bulunmaktadır. Yazıt olduğunu düşündüğümüz bu metin için şu an herhangi bir transkripsiyon önerisi getirilememiştir (Şekil 17).

Şekil 17. Yazıt (Env. Numarası: Ç.-I.1.24).

İç Asya'da yer alan alanlarda Eski Türk Alfabeti (Aydın, 2013, s. 73-258; Alimov, 2013, s. 324-332; Alimov, 2014, s. 223- 262), Arap Alfabeti (Samashev, Eleuov ve Murgabayev, 2014, s. 279-281) kullanılarak hakkedilen yazıt örnekleri bulunmakla birlikte Balkanlarda (Doğan, 2019a; Prinzing, 2007, s. 241-252), Karadeniz'in Kuzeyi ve Kafkaslarda (Doğan, 2019b) benzer yazıtların kaya resim alanlarında sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir. Hatta son dönemde münferit olarak Suriye Rakka'da (Кызласов [Kyzlasov], 2018, s. 193, 206) Runik alfabeli bir yazıtın keşfi bu hususta oldukça önemlidir. Anadolu içerisinde de benzer örnekleri bulunan bu tip yazıtların Erken Hristiyanlık Dönemi (Sütçüoğlu, 2018, s. 42-51), Selçuklu Beylikler ve Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş yapılarda sıva yüzeylerine işlenenleri de bulunmaktadır (Redford, 2007, s. 361; Gital, 2015, s. 120, 161; Baştürk, 2021, s. 270). Yazıtların içeriklerine yönelik yayımlanmış bilimsel çalışmalar az olsa da, bu metinlerin Tanrıdan af dileme, yakarış, ziyaret tarihini ve yerini bildirme, önemli olayları belirtme, yapan kişinin ismini taşıma, dua etme, dilek ve arzu iletme gibi çoğaltılabilecek anlamlarla yapıldığı düşünülmelidir.

Şekil 18A, 18B, 18C, 18D ve 18E. Tanımlanamayan tasvirler (Env. Numarası: Ç-I.1.21; Ç-I.2.1; Ç-I.3.2; Ç-I.3.5; Ç-I.3.6)

Tanımlanamayan Tasvirler

Pano yüzeylerinde herhangi bir başlık altına dâhil edemediğimiz çeşitli şekiller bulunmaktadır. Bu tasvirlerin hangi amaçla ve neyi temsil ederek yapıldığı şu an için tanımlanamamıştır (Şekil 18A, 18B, 18C, 18D ve 18E).

Teknik

Kaya resimleri oluşturulurken kullanılan iki temel teknik bulunmaktadır.²³ Birinci grubu boyar madde kullanımı oluştururken, ikinci grubu ise kaya yüzeyinin şekillendirilmesiyle hakkedilen tasvirler oluşturmaktadır. Bu teknikler kullanılarak yapılan kaya resimleri, piktogramlar ve petroglifler olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirilmektedir. Kaya yüzeyinin şekillendirilmesiyle oluşturulan petroglifler kendi içerisinde nokta vuruş, kazıma, deşme, kontur, vb. alt başlıklara ayrılan değişik yöntemleri barındırmaktadır. İncelediğimiz petroglifler içerisinde Ç-I.1.2, Ç-I.1.16 ve Ç-I.1.17 envanter numaralı örneklerde nokta vuruş tekniğinin belirli noktalarda kullanıldığı görülürken aynı zamanda kazıma tekniğinin de tasvirin meydana getirilmesi aşamasında çizgilerde uygulandığı gözlenmiştir. Kalan tasvirlerin tamamında kazıma tekniğinden faydalanılmıştır. Kazıma tekniği ile yapılan tasvirlerden Ç-I.1.3, Ç-I.1.4, Ç-I.1.10, Ç-I.1.12, Ç-I.1.13, Ç-I.1.14, Ç-I.2.2 envanter numaralı örneklerde bulunan çizgiler oldukça yüzeyseldir. Ç-I.1.1, Ç-I.1.19,

Ç-I.1.20, Ç-I.1.21, Ç-I.2.1, Ç-I.2.3, Ç-I.3.3 numaralı tasvirlerdeyse konturlar belirgin, derin ve kalın tutulmuştur.

Tarihlendirme

Kaya resimlerinin tarihlendirilmesi bir sorun olarak petroglifler özelinde devam etmektedir. Bu hususta, genellikle tarihlendirmesi yapılmış sanat eserlerindeki benzer stil kritik özelliklerinden hareketle tarihlendirme denemeleri gerçekleştirilmektedir. Tasvirler ayrıca kendi aralarında, yüzeyde biriken alg-likan ve kireç tabakalarıyla birlikte, çizgilerinin sahip olduğu patina rengine göre, kendi içerisinde farklı dönemlerde, eklenmiş ya da yenilenmiş olabileceğine yönelik dönemsel farklılıkları da bünyelerinde barındırmaktadırlar. Bu yüzden aynı pano yüzeyinde yer alan tasvirlerin dönemsel farklılıklarına göre de kronoloji önerilmektedir. Yandaklıdere'nin de içinde bulunduğu Güdül kırsalındaki kaya resimleriyle ilgili yapılan genel değerlendirmelerde, bölgedeki kaya resimlerinin MÖ 3. binyıldan itibaren Bizans ile birlikte Orta Çağ ve Osmanlı Dönemi'ni de dâhil eden bir kronolojiye sahip olduğunu görmekteyiz (Somuncuoğlu, 2012, s. 87, 91; Göktürk, 2021, s. 721-726).

Yandaklıdere panolarında karşılaştığımız Ç-I.1.16 ve Ç-I.1.17 envanter numaralı keçi figürlerinin yapıldıkları ilk dönemde nokta vuruşlara sahip olduğu ancak sonraki bir dönemde konturlarının üzerinden kazıma çizgilerle

23 Petroglifler, kaya yüzeyine gerçekleştirilen darbe ve çizikler neticesinde yüzeyde negatif-pozitif bir görüntü izlenimi bırakılarak oluşturulan resimlerdir. Bunlar kazıma (engraving), oyma/deşme/derin kazıma (incising), nokta vuruş/gagalama (pecking), vb. farklı şekillendirme tiplerine sahiptir. Bkz.: I. Yalçınkaya. (1978). Taş devirleri sanatında teknik ve stil. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29(1), 67-82; Taçon, P. S. ve Chippindale, C. (1998). *An Archaeology of Rock-Art Through Informed Methods and Formal Methods*. S. Taçon, ve C. Chippindale (Ed.). *The Archaeology of Rock-Art* içinde (s. 1-10). Cambridge University Press; Bednarik, R.G. (1998). The technology of petroglyphs. *Rock Art Research*, 15(1), 23-35; Çoruhlu, 2011, s. 159-161; Baysal A. (2017). Doğu Anadolu petroglifleri: teknolojik, kronolojik ve sembolik değerlendirmeler. *Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi*, 3, 1-33; Beyazıt, 2018, s. 476-477.

tekrar geçilerek yenilendiği görülmüştür. Özellikle nokta vuruşların sahip olduğu patina tabakasıyla kaya yüzeyine ait patina renginin paralellik göstermesi bu tasvirlerin 1 numaralı panoya işlenen ilk tasvirler olabileceğini akla getirmektedir. Bu iki keçi tasvirinin yapım tekniğinde kullanılan nokta vuruşlardan ve benzer örneklerden hareketle Bronz veya Demir Çağlarında meydana getirildikleri ihtimalini de göz önünde bulunduruyoruz. Ancak, Kırgızistan Saymaltaş örnekleri Bronz devre tarihlendirilirken, benzer teknikle yapılmış Akhamenid dönemine ait İran Dasht-e-Morghab yapılarında blok taş yüzeylerine işlenmiş benzer keçi tasvirleri İslami dönemde, Aizanoi Zeus tapınağıyla Antalya Evdir Han örnekleri MS 12.-13. yüzyıllara tarihlendirilebilmektedir (Tablo 17). Bu sebeple sadece teknik üzerinden tahlil yapılırken bu dönem farklılıkları göz önünde bulundurularak ihtimallerin dikkate alınması gerektiğini düşünüyoruz.

Ç-I.1.15 ve Ç-I.1.12 envanter numaralı keçi ve geyik figürlerinin kontur derinliklerine ve patina rengine bakıldığında, aynı dönemde panoya işlendikleri yorumunu yapabiliriz. Ç-I.1.11, Ç-I.1.8 ve Ç-I.3.3 numaralı tasvirlerin konturlarının yağmur sularının oluşturduğu kalker/kireç tabakası altında kaldığı da görülmektedir. Kazıma tekniğiyle yapılmış bu figürlerin benzerleri 9.-14. yüzyıl arasına tarihlendirilen Biçiktu-Boom örnekleriyle üslupsal yakınlığı bulunurken (Martinov, 2013, Res. 30), 11.-12. yüzyıla tarihlendirilen ve içerisinde Bulgarlara ait olabilecek runik metinli el yazmasındaki figürlerin, karşılaştığımız betimlemelerle birlikteliği de bulunmaktadır (Granberg, 2005, s. 398). Ayrıca 13. yüzyıla tarihlendirilen Eskişehir Sivrihisar Mülk Köyü Doğan Arslan Mescidi, Eskişehir Seyitgazi Kümbet Köyü Himmet Baba Kümbedi, Alanya Gemili Mescidi, Antalya Kargı Han, Kütahya Altıntaş Yapılcan Köyü Hıdırlık Türbesi, gibi yapılarıdaki sıva veya blok taş yüzeylerindeki tasvirlerle de benzerlikleri yüksektir.

Yandaklıdere petrogliflerine baktığımızda Orta Çağ'a ait olduklarını benzer örnekler üzerinden söylememiz yanlış olmaz. Ç-I.3 numaralı panodaki damgaların bir arada işlenmesi geleneğine sahip Şiveet Ulan Damgalı Anıtı,

ikinci Köktürk Kağanlığı'nın (682-744) kurucusu Kutluğ İltiş Kağan (682-691) Dönemi'ne tarihlendirilmektedir (Kıdıralı ve Babayar, 2015, s. 21-22). Bömbögör yazıtında da benzer bir tarihlendirme söz konusudur (MS 754 öncesi için bkz.: User, 2010, s. 61-73). Kayı/Bulgar damgası olarak isimlendirdiğimiz damganın benzerlerini 9. yüzyıla tarihlendirilen Hunno-Bulgarik Runik alfabesi şeklindeki yazıtları oluşturan harflerde münferit veya dizi şeklinde Bulgaristan Popina ve Pliska'da görmek mümkündür (Granberg, 2008, s. 265-266). Arkeolojik kazılar neticesinde Pliska'da ortaya çıkarılmış ve 9. yüzyıla tarihlendirilen kiremit, döşeme taşı ve bronz rozet yüzeyinde aynı simge tespit edilmiştir (Henning, 2007, s. 661-707). Ayrıca 11. yüzyılda *Divânu Lugâti't-Türk*'ün kaleme alındığı dönemde Salgurlu damgası açıkça belirtilmiş, 12. yüzyıla ait sikkelerde de görülmüştür. Kayı/Bulgar damgası, ok-yay damgası, Salgur damgası, olarak tanımladığımız şekiller 13. yüzyıla tarihlendirilen yapılarda tespit edilmiş örneklerle büyük benzerlikler göstermektedir.

Tarihsel verilerden hareketle, Hunların Anadolu'ya düzenledikleri seferlerde, Ankara'nın da içinde bulunduğu bölgelere gelerek, plânlı bir yerleşmenin ön adımlarını attıkları düşünülmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2021, s. 128). Suvar'ların Konya önlerine kadar geldikleri bilinmekte ve İran-Bizans savaşları sırasında hem Bizans hem de İran ordularında görev aldıkları kroniklerden hareketle bildirilmektedir (Üren, 2021, s. 185-187; Şeşen, 2020, s. 18). Aynı şekilde Avar ve Göktürk devrinde elçilerin İstanbul'da kabul edildiği, İstanbul'da Türklerin yaşadığı ve Türkçe bilen tercümanların olduğu bilinmektedir (Mangaltepe, 2021, s. 205). Oğuz Türklerinden önce Anadolu'ya gelen Hun, Suvar/Sabar, Avar, Bulgar, Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak, vd. Türkleri, Bizans ve Sasani gibi farklı devletlerde asker olarak yer alarak zaman içerisinde önemli mevkilere de yükselmişlerdir.²⁴ Belirttiğimiz Türk topluluklarının aileleriyle birlikte Anadolu coğrafyasına geldikleri düşünüldüğünde benimsedikleri dinlerinin yanında Şamanizm inancını tam olarak terk etmediklerini bize gösterirken, göçrevli Türk topluluklarının Anadolu içlerine çok önceden geldiklerini ve

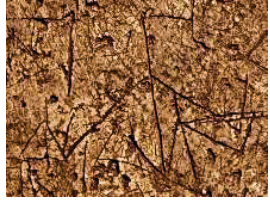

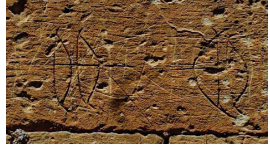
24 Detaylı bilgiler için bkz.: Turan, 1948, s. 17-170; Eröz, M. (1983). Hristiyanlaşan Türkler. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü; Anzerlioğlu, Y. (2002). Bizans İmparatorluğu'nda Türk varlığı. Türkler (Cilt 6) içinde (s. 218-232). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları; Ayönü, 2009, s. 53-69; Ahmetbeyoğlu, 2009, s. 285-296; Balivet, M. (2011). Konstantinopolis'te Türkler (11.-15. yüzyıllar), A. Pralong (Ed.). *Bizans: Yapılar, meydanlar, yaşamlar* içinde (s. 285-301). İstanbul: Kitap Yayınevi; Kaya, A. (2014). Başlangıcından 1071'e kadar Türklerin Anadolu'ya akınları hakkında bir değerlendirme. Ekev akademi dergisi. 18(59), 211-232; Cihan, C. (2015). Türk-Sasani askeri ittifakları ve Sasani ordusunda Türkler. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12(32), 89-107.

buralarda inançlarının izlerini taşıyan kaya resim yapma geleneğini sürdürdüklerini kanıtlamaktadır. Son dönemde Mersin Gülnar'da Runik harfli metin olabilecek işaretlerin tespiti (Şahin, 2012, s. 294), Hristiyan Türklere atfedilen kaya resimleri ve yazıtların Antalya'da bulunması (Sütçüoğlu, 2018, s. 42-51), yine Antalya bölgesinde Elmalı petrogliflerinin ortaya çıkarılması (Ceylan ve Aydın, 2021), Suriye Rakka'da sütun yüzeyine kazınmış biçimde 6-9. yüzyıllara tarihlendirilen Runik alfabeli metin tespit edilmesi bu varlığı desteklemektedir (Othman ve Gorea, 2016, 251-260; Yıldırım, 2020). Kurduğumuz bu benzerliklerden ve tarihlendirmelerden hareketle Yandaklıdere petrogliflerinin ihtimali olarak Bronz veya Demir Çağlarından itibaren -ağırlıklı olarak Orta Çağ olmak üzere- 19. yüzyıla kadar zaman içerisinde farklı dönemlerde yapıldığı ileri sürülebilir.

Sonuç

Yandaklıdere'deki panolar, birbirine bitişik şekilde konumlanmakta ve yatay düzlemde kaya yüzeyine işlenen grup hâlindeki damgalara sahip panosuyla, Güdül kırsalında geniş alana yayılan diğer kaya resimlerinden ayrılmaktadır. Bu panolar daha önce araştırmalara konu olsa da hakkında detaylı bir katalog çalışması yapılmamış, figürlerin münferit biçimde karşılaştırmaları ve değerlendirmeleri araştırmamız kapsamında ilk kez gerçekleştirilmiştir. Böylece, üç pano yüzeyinde toplam 37 tasvir incelenerek, envanter numaraları, fotoğrafları ve ölçekli çizimleriyle birlikte ele alınmıştır. Bu betimlemelerin, tanımlamalarımız neticesinde şaman, süvari, at, geyik, keçi, türü belirlenemeyen hayvan, bitki/ağaç, Az damga/svastika, Kayı/Bulgar damgası, ok-yay damgası, Salgur damgası, tarak damga, yön damgası, ağ/engel/kafes/

Tablo 17. Antalya Evdir Hanından Keçi Figürü ve Çeşitli Yapılardan Gruplar Hâlinde İşlenmiş Damgalar

		
1. Antalya Evdir Hanı Taçkapısında tespit edilen keçi figürü (Yazar arşivinden, Nisan 2016).	2. Eskişehir Seyitgazi Kümbet köyü Himmet Baba Türbesi kapı açıklığının iç kısmında beden duvarındaki damgalar (Yazar arşivinden, Şubat 2015).	3. Kütahya Altıntaş Yapılcan köyü Hıdırlık Türbesi'nde birlikte verilen damgalar (Yazar arşivinden, Eylül 2014).
		
4. Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi'ndeki birlikte tasvir edilmiş damgalar (Yazar arşivinden, 18 Ekim 2015).	5. Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi'ndeki birlikte tasvir edilmiş damgalar (Yazar arşivinden, 18 Ekim 2015).	6. Eskişehir Sivrihisar Mülk köyü Doğan Arslan Mescidi'ndeki birlikte tasvir edilmiş damgalar (Yazar arşivinden, 18 Ekim 2015).

tor/tuzak, yazıt ve son olarak tanımlanamayan tasvirler olarak başlıklar altında değerlendirmeleri sunulmuştur. Petrogliflerin benzer örnekleri, Türk topluluklarının göçlerle yayıldığı sahalarda bıraktıkları kaya resimleri başta olmak üzere, arkeolojik veriler ve sanat eserleri içerisinde aranmıştır. Ayrıca yazılı dönem kaynaklarındaki örnekler ve kültürel bellek içerisindeki anlatımlarla da tasvirlerin kimler tarafından oluşturulduğuna yönelik kanıtlar açıklanmıştır. Bu çerçevede tasvirlerin, Altaylar, Azerbaycan, Bulgaristan, İran, Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan, Sibirya, Suriye, vb. birçok ülke ve bölge sınırları içerisinde üslupsal özellikleri bakımından aynılık gösteren örnekleri ortaya konulmuştur. Değerlendirmemiz neticesinde petrogliflerin nokta vuruş ve kazıma teknikleri kullanılarak, ihtimaller dâhilinde Bronz veya Demir Çağı'na sahip örnekleri barındırdığı görülmüştür. Devamında tasvirlerin ağırlıklı olarak Orta Çağ'da olmak üzere değişik dönemlerde yapıldıkları görüşü tarafımızdan önerilmiştir.

İncelediğimiz tasvirlerin, dönemin yazılı eserlerinde açıklamalarının ve benzer örneklerine ait çizimlerinin bulunması, kaya resmi yapma ve Şamanizm geleneğinin sürdürüldüğüne işaret etmektedir. Özellikle Hristiyanlık ve İslamiyet öncesi dönemde Türklerin inanç dünyasını oluşturan Şamanizm öğelerinin (av sahnesi içerisindeki şaman, tuzak ve donuna girilecek hayvanlar, yön damgaları) pano yüzeylerine aktarılması bu inanca sahip kişilerin Anadolu içerisindeki varlığına kanıt teşkil eder.

Ayrıca, Yandaklıdere petrogliflerinin en belirgin özelliği farklı boylara ait damgaların yatay düzlemde tek bir pano yüzeyine birlikte hakkedilmesi olarak açıklanabilir. Çünkü, Öngöt Mezar Külliyesi, Bombogor Yazıtı, Kırım Tatar Damgalı Taşı, Sivas Suşehri, Şiveet Ulan Damgalı Anıtı, vb. örneklerde olduğu gibi damgaları kazıyan kişilerin belirli bir amaç için buraya geldiklerini düşündürür. Bu amaç ise, damgaların bulunduğu noktanın, önemli olaylar için bir araya gelinen toplanma yeri veya büyü ve tılsım ilgilili ritüeller için kült alanı şeklinde görüldüğüne işaret etmektedir. Yine benzer örneklerden ve yazılı kaynaklardan hareketle Türk toplulukları tarafından bu tür yerlerde kurban ve adak ritüellerinin gerçekleştirilerek Türk boylarına ait remzlerinin (Kayı/Bulgar, Salgurlu, ok-yay, tarak, yön damgaları) bırakıldığı görülmektedir. Sonradan inanılan veya kabul edilen dinlerin (Hristiyanlık, İslamiyet, vb.), hâlâ Şamanizm öğelerini veya eski geleneklerine bağlılıklarını koruduklarını ve Türk topluluklarının bölgeye belli aralıklarla geldiklerine işaret

eder. Tasvirlerin tarihsel süreç içerisinde dönem farklılıkları göstermesi bunun en önemli kanıtı sayılabilir.

Ankara Güdül kırsalında yer aldığı bilinen kaya resimleri içerisinde Yandaklıdere petroglifleri, Türkoloji bilimince yeni bir kapı açan kaya resimlerinin devamı olması bakımından önemini kendiliğinden ortaya koymaktadır. Bölgede bulunan kaya resim alanlarının bünyesinde taşıdığı kültürel mirasın farkına varılması ve incelediğimiz bu alanların bir an önce koruma altına alınması öncelikli temennimizdir.

Kaynakça

- Ahmetbeyoğlu, A. (2007). Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin kuruluşu. *Karadeniz Araştırmaları*, 13, 35-42.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2009). Tarihiçi Theophanes Confessor ve eserinin Türk Tarihi açısından ehemmiyeti. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 19, 285-296.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2021). Avrupa Hunları. O. Karatay ve S. Acar (Ed.). *Doğu Avrupa Türk Tarihi* içinde (s. 107-180). İstanbul: Kronik Kitap.
- Akçokraklı, O. (1983). *Kırım'da Tatar tamgaları*. İstanbul.
- Akopyan A. ve Mosanef F. (2012). Fars Salgurlu Atabegi Tuğrul B. Sungur'un sikkesi. (Çev. E. Merçil). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1, 237-242.
- Aksoy, M. (2017). Bulgar damgası mı, Kayı damgası mı?. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Mayıs, 29-33.
- Alışık, C. E. (2008). Divani Lugati't Türk'te Oğuz damgaları Türk kültüründe damga ve kökeni. S. B. Özönder (Ed.). *Kaşgarlı Mahmud Kitabı* içinde (s. 65-78). Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Alimov, R. (2013). Kırgızistan yazıtları. F. Yıldırım, E. Aydın ve R. Alimov (Yay. Haz.). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitiği* içinde (s. 281-337). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Alimov, R. (2014). *Tanrı dağı yazıtları eski Türk runik yazıtları üzerine bir inceleme*, Konya: Kömen Yayınları.
- Aliyev, V. (2005). *Gemiğaya*. Bakı.
- Alok, E. (2008). Anadolu'da kayaüstü resimleri. *Bilim ve Ütopya*, 163, 23-25.
- Alıylmaz, C. (2016). *Gobu'stan'ın gizemi ("Kıpçaklara giden yol")*. Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Amanbaeva, B., Suleymanovai, A. ve Zholdosov, C. (2011). Rock art in Kyrgyzstan. J. Clottes (Ed.). *ICOMOS Rock Art in Central Asia a Thematic Study* içinde (s. 43-72). Paris: International Council on Monuments and Sites.
- Angelova, S. (2007). Die Ausgrabungen in der Kirche Nr. 2 des Erzbischofsitzes von Drästä (1993-1999). J. Henning (Ed.). *Post-Roman towns, trade and settlement in Europe and Byzantium - Byzantium, Pliska, and the Balkans* (Vol. 2) içinde (s. 625-642). Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG.

- Arseven, C. E. (1965). Haç. *Sanat Ansiklopedisi* (Cilt 2) içinde (s. 669-670). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Aydın, E. (2013). Yenisey yazıtları. F. Yıldırım, E. Aydın ve R. Alimov (Yay. Haz.). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitiği* içinde (s. 17-277). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Ayönü, Y. (2009). Bizans ordusunda ücretli Türk askerler (XI-XII. yüzyıllar). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25, 53-69.
- Babayar, G. ve Habibullayev, A. (2019). Batı Köktürk Kağanlığının hâkimiyet sembelleri: damga ve mühür. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 122(240), 25-54.
- Başgelen, N. (2003). Ordu Mesudiye Esatlı Köyü kaya resim ve yazıtları. *Arkeoloji ve Sanat*, 115-117, 33-36.
- Baştürk, Y. (2021). *Doğan Arslan Mescidi duvar yüzeyindeki tasvirler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Bayat, F. (2011). *Türk mitolojik sistemi (ontolojik ve epistemolojik bağlamda Türk mitolojisi 1)* (Cilt 1). İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Bayat, F. (2012). *Türk mitolojik sistemi (kutsal dışı- mitolojik ana, umay paradigmasında ilkel mitolojik kategoriler-iyeler ve demonoloji)* (Cilt 2). İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Bayat, F. (2015). *Ana hatlarıyla Türk şamanlığı*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Belli, O. (1975). Doğu Anadolu'da yeni arkeolojik keşifler Van Yedisalkım (Put) Köyü boyalı mağara resimler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 28-29, 1-40.
- Belli, O. (2005a). Kağızman Çallı'da tarih öncesi döneme ait kayaüstü resimleri. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 119, 1-10.
- Belli, O. (2005b). Kars-Kağızman bölgesinin tarihi zenginliği: Kağızman-Çallı'da onbin yıllık kayaüstü resimleri keşfedildi. *Serhat Kültür Tarih-Kültür-Haber Dergisi*, Aralık, 24-29.
- Beyazıt, M. (2018). *Aizanoi Zeus tapınağı'ndaki Türk izleri Aizanoi-III*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Beyazıt, M. ve İnce, K. (2018). Aizanoi Zeus tapınağı duvar yüzeylerindeki ok-yay damgaları. Y. Çoruhlu ve H. Katipoğlu (Der.), 2. *Uluslararası Avrasya Türk sanatları kongresi, 2-5 Aralık 2015* içinde (s. 269-290). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Beyazıt, M. ve Göktürk, B. D. (2022). Kale-i Tavas Mezarlığı'nda Orta Asya geleneğiyle bağlantılı mezar taşları – I. S. Nurdan ve M. Özler (Yay. Haz.). *XVIII. Türk Tarih Kongresi 1-5 Eylül 2018* (Cilt 1) içinde (s. 829-872). Ankara.
- Bilici, Z. K. (2008). *Kalenin gemileri: Alanya Kalesi'ndeki gemi graffitileri*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Bingöl, A. (2016). Yüzey araştırmaları ışığında borluk vadisi kayaüstü resimleri. A. Ceylan (Yay. Haz.). 3. *Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri, Erzurum 2016* içinde (s. 67-76). İstanbul: Güneş Vakfı Yayınları.
- Bobomulloev, B. S. (2011). Rock art in Tajikistan. J. Clottes (Ed.). *ICOMOS Rock Art in Central Asia a thematic study* içinde (s. 73-92). Paris: International Council on Monuments and Sites.
- Borodovskiy, A. (2018). Central Asian prototypes of the Khazar decorated horn reliquaries. J. Ö. Oktay Çerezci ve H. Katipoğlu (Ed.). 2. *Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi, 2-5 Aralık 2015* içinde (s. 211-214). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Budak, M. E. (2014). Doğu Anadolu'nun kayaüstü resimleri (Kars-Kağızman). *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi (Özel Sayı II)*, 16, 68-71.
- Caferoğlu, A. (1972). Türklerde av kültü ve müessesesi. VII. *Türk tarih kongresi* (Cilt 1) içinde (s. 169-175). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ceylan, A. (2008a). Doğu Anadolu'da kaya resimlerinin Türk tarihi açısından önemi. *Bilim Ütopya*, 163, 26-35.
- Ceylan, A. (2008b). Kağızman'da tarihi ve arkeolojik araştırmalar/historical and archaeological researches in Kağızman. *Kağkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 73-92.
- Ceylan, A. (2010). Doğu Anadolu'da ilk Türk izleri. XV. *Türk Tarih Kongresi* (Cilt 1) içinde (s. 425-429).
- Ceylan, A. (2015). Çıldır Başköy kaya resimleri. *BELGÜ Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 7-28.
- Ceylan, A. (2018). Türk dünyasından yeni kaya resimleri. XVII. *Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014*, (Cilt 1) içinde (s. 155-206). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ceylan, A. ve Aydın, T. (2021). Elmalı kaya resimleri. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 535-556.
- Cheremisin, D. V. ve Rogozhinskiy, A. E. (2020). Rock art of the ancient Türks of the Russian Altai. E. Jacobson-Tepfer ve V. A. Novozhenov (Ed.). *Rock art chronicles of golden steppe from Karatau to Altai Vol. 2* içinde (s. 300-337). Almaty: UNESCO center for the rapprochement of cultures.
- Csiky, G. (2018). Avar dönemi savaşçı tasvirleri. J. Ö. Oktay Çerezci ve H. Katipoğlu (Ed.). 2. *Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi, 2-5 Aralık 2015* içinde (s. 345-358). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Caferzade, I. M. (1999). *Gobustan qaya üstü rəsmlər*. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi.
- Çankaya, A. (2015). Kültür etkileşiminin kayaüstü resimlerde yansımaları. *Ayrıntı Dergisi-Göller Bölgesi (Burdur, Antalya, Isparta, Afyon) Ekonomi ve Kültür Dergisi*, 3(22), 48-52.
- Çoruhlu, Y. (1995a). Türk Sanatı'nda görülen geyik figürlerinin sembolizmi. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 3(18), 33-42.
- Çoruhlu, Y. (1995b). Türk Sanatı'nda koyun, koç, keçi figürlerinin sembolizmi. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 100, 52-60.
- Çoruhlu, Y. (2004). Türk topluluklarında şaman davulu ve üzerindeki resimlerin anlamı. *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Sanat Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Sanat ve İnanç/2*, 113-126.
- Çoruhlu, Y. (2005). Göktürk devri kaya resimlerine bir bakış. XIV. *Türk Tarih Kongresi 09-13 Eylül 2002* (Cilt 3) içinde (s. 513-524). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Çoruhlu, Y. (2011). *Erken devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk sanatının doğuşu ve gelişimi*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Çoruhlu, Y. (2013). *Türk mitolojisinin ana hatları*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Çoruhlu, Y. (2014). *Kozmolojik mitolojik, astrolojik, dinî ve edebî tasavvurlara göre Türk sanatında hayvan sembolizmi (Proto-Türk devrinden, m. s. 14. yüzyıla kadar efsanevi ve yirtıcı hayvanların sembolizmi üzerine bir deneme)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2016). "Türk Atışı" – Türk Sanatı'nda "geriye dönerek ok atma" teması. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 113(222), Mayıs – Haziran, 9-36.
- Çoruhlu, Y. (2019). *Kozmolojik, mitolojik, astrolojik, dinî ve edebî tasavvurlara göre Türk sanatında hayvan sembolizmi vahşi ve evcil hayvanların sembolizmi üzerine bir deneme (Cilt 2)*. İstanbul: Ötügen Yayınları.
- Defense for the Lower. (t.y.). *Metropolitan Museum* web sitesinden erişildi: <https://www.metmuseum.org/art/collecti-on/search/31948>
- Demir, N. (2009). Esatlı Köyü (Ordu-Mesudiye) kaya üstü resim ve yazıtları ile bunların tarihi alt yapısı. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 1(2), 3-30.
- Demir, N. (2014). The petroglyphs and inscriptions Salihler village (Ankara –Güdül) and their historical background. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 6/1, 7-26.
- Demir, N. (2017). *Ankara'da eski Türk izleri Salihler kaya resimleri ve yazıtları*. Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Doğan, İ. (2019a). *Doğu Avrupa'daki Göktürk (runik) işaretli yazıtlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Doğan, İ. (2019b). *Kafkasya'daki Göktürk (runik) işaretli yazıtlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ekici, M. (2018). Mangışlak-Kazakistan bölgesi ata mekânları ve mezarları. M. Duranlı, K. Haykıran ve G. Kuzay Demir (Ed.). *I. uluslararası Türk-İslam mezar taşları kongresi bildiriler kitabı 2018* içinde (s. 219-237). Aydın: Yeni Fikir Der-gisi Yayınları.
- Eliade, M. (2014). *Şamanizm* (Çev. İ. Berikan.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Ergun, P. (2012). *Türk kültüründe ağaç kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Esin, E. (1972). "KÜN-AY" (Ay-yıldız motifinin Proto-Türk devrinden Hakanlılara kadar ikonografisi). VII. *Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler, 25-29 Eylül 1970* (Cilt: 1) içinde (s. 313-360). Ankara.
- Esin, E. (1995). Türk sanatında at. E. Gürsoy Naskali (Ed.). *Türk kültüründe at ve çağdaş atıcılık* içinde (s. 54-90). İstanbul: Türkiye Jokey Kulübü.
- Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Fərəcova, M. (2009). *Azərbaycan qayaüstü incəsənəti*. Bakı: Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi.
- Gadjiev, M. S. (2010). On the interpretation of Derbent's mason marks. J. Evans, S. A. Yatsenko, O. T. Perrin (Ed.). *Traditional marking systems a preliminary survey* içinde (s. 181-212). London& Dover: Dunkling Books.
- Galib, İ. (1307, H.). *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmâniyye: Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'nin Bidâyet-i teessüsünden beri darb ve ihraç olunan Meskûkât ve Madalyaların nevi ve cins ve târifâtıyla ma'lûmât-ı târihiyyesini mütazammundur*. İstanbul (Constantiniyye).
- Gaunitz, C., Fages, A., Hanghøj K., Albrechtsen, A., Khan, N. ve Schubert, M. (2018). Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses. *Science*, 360(6384), 111-114.
- Gital, B. D. (2015). *Yapılcan Köyü Hıdırlık Türbesi tasvirleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Gital, B. D. (2018). Yapılcan köyü türbesinde damgalar. 2. *Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi, 2-5 Aralık 2015* içinde (s. 93-122). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Göksu, E. (2010). Ok ve yayın Türk devlet geleneği ve hâkimiyet anlayışındaki yeri. *Turkish Studies*, 5(2), 986-1011.
- Göktürk, B. D. (2021). *Ankara Güdül Adalıkuzu petroglifleri*. Yayımlanmamış doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Granberg, A. (2005). Pictures and Bulgarian cyrillic inscriptions in a Greek 11th century manuscript. *Njast učenik nad učitelem svoim. Sbornik v čest na prof. dfn Ivan Dobrev, člen-korespondent na BAN i učitel* içinde (s. 385-399). Sofia.
- Granberg, A. (2008). The Hunno-Bulgarian runic alphabet?, K. Johannesson (Ed.). "Vi ska alla vara valkomna!" *Nordiska studier (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning, 2008)* içinde (s. 259-272). Göteborg.
- Güllüdağ, N. (2015). Türklerde damga geleneği ve Nogay Türklerinin damgaları üzerine bir inceleme. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 3(6), 132-150.
- Günaşdı Y. (2016a). Doğu Anadolu kaya resimleri ışığında Do-yumlu kaya panoları. A. Ceylan (Yay. Haz.). 3. *Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri Erzurum 2016* içinde (s. 647-666). İstanbul: Güneş Vakfı Yayınları.
- Günaşdı Y. (2016b). Doğu Anadolu kaya resimleri ışığında Do-yumlu kaya panoları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, 391-407.
- Güneri A. S. (2010). OTAK (Orta Asya'da Türk Kültürünün arkeolojik kaynakları) projesinin Avrasya Türk araştırmalarına katkıları. XV. *Türk Tarih Kongresi* (Cilt 2) içinde (s. 511-579). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Güneri A. S. (2012). Orta Asya'da Türk Kültürünün arkeolojik kaynakları (OTAK) Projesi: Moğolistan Altay dağları bölgesi 2009-2010-2011 yılı çalışmaları. A. S. Güneri (Yay. Haz.). 3. *Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi Avrasya'da Türklerin Etno-Kültür Tarihi ICEA Bildiriler, 23 –25 Mayıs 2011* içinde (s. 41-188). İzmir.

- Güneri S. (2018). Altay dağları bölgesi kaya resimleri: klasik Türk dönemi-2 evresi Türk tasvir sanatına dair yeni kavramlar. *Arkeoloji ve Sanat*, 159, 149-160.
- Helmet. (t.y.). *Metropolitan Museum* web sitesinden erişildi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/24021>
- Henning, J. (2007), Catalogue of archaeological finds from Pliska: introduction. J. Henning (Ed.). *Post-Roman Towns, Trade and settlement in Europe and Byzantium - Byzantium, Pliska, and the Balkans* (Vol. 2) içinde (s. 661-704). Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG.
- Hoppál, M. (2014). *Avrasya'da Şamanlar* (Çev. B. Bayram ve H. Ş. Ç. Çapraz). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hoppál, M. (2015). *Şamanlar ve semboller kaya resmi ve göstergebilim* (F. Sel Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbekeyeva, S. (2015). *Göktürk Devri Kazakistan kaya resimleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ilyasov, J. (2010). Nomad heritage Kushan Tamga-signs from Southern Uzbekistan. J. Evans, S. A. Yatsenko ve O. T. Perin (Ed.). *Traditional marking systems a preliminary survey* içinde (s. 213-225). London&Dover: Dunkling Books.
- İlhan, N. ve Şener, M. (2008). Divânu Lugat'it Türk'e göre av, avcılık ve hayvancılık. E. G. Naskali, H. O. Altun (Ed.), *Av ve avcılık kitabı* içinde (s. 337-365). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İnalçık, H. (1996). Giray. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 14) içinde (s.76-78). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve incelemeler* (Cilt: I-II). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1949). Ahlat ve çevresinde, 1945'te yapılan tarihi ve arkeolojik tedkik seyahati raporu. *Tarih Dergisi*, 1(1), 167-200.
- Kalafat, Y. (2012). *Altaylardan Anadolu'ya inanç göçü*. İstanbul: Berikan Yayınevi.
- Karamağaralı, B. (1973). Anadolu'da XII-XVI. asırlardaki tarihat ve tekke sanatı hakkında. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(1), 247-276.
- Karamağaralı, B. (1992). *Ahlat mezar taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karataş, M. (2013). *Türk dilinde yanlış (motif) adları -Anadolu sahası-*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları.
- Karimi, E., Taghva, A. ve Kurdshuli, F. Z. (2016). The petroglyphs of Dasht-E-Morghâb in the Fars province of Iran. *Rock Art Research*, 33(1), 65-72.
- Karimi, E.ve Ujang, B. (2015). The petroglyphs of Qameshlu National park, central Iran. *Rock Art Research*, 32(1) 116-119.
- Kazempur, M., Eskandari, N. ve Shafizade, A. (2011). The petroglyphs of Dowzdaghi, northwestern Iran. *Documenta Praehistorica*, 38(1), 2011, 383-387.
- Khechoyan, A. (2007). The rock art of the Mt. Aragats system. E. Anati (Ed.). *XXII Valcamonica Symposium 2007 Darfo Boario Terme (Bs) Italy 18th - 24th May 2007* içinde (s. 247-252). Capo di Ponte.
- Kıdıralı, D. ve Babayar, G. (2015). *Türk Bengü taşı: Şiveet-Ulaan damgalı anıtı*. Astana: Uluslararası Türk Akademisi.
- Kıldıröğlü, M. ve Çelik, B. (2022). Urfa'da bulunan Oğuz Damgaları. S. Nurdan ve M. Özler (Yay. Haz.). *XVIII. Türk Tarih Kongresi 1-5 Eylül 2018* (Cilt: 4) içinde (s. 457-486). Ankara.
- Кызласов, И. Л [Kyzlasov, İ. L.] (2008). (К Уяснению Исходных Позиций Изучения И Сбережения Писаниц. Человек, адаптация, культура. 451-463, Москва: Российская Академия Наук Ордена Трудового Красного Знамени Институт Археологии [К Уяснению Ишодних Позитсий Ізученія І Сбережінія Писаниц. Чіловек, адаптатсія, культура] içinde (s. 451-463), Moskva: Rassiyskaya Akademiya Nauk Ordena Trudovovo Krasnovo Znamenı Institut Arheologii.]
- Kılunovskaya, M. E. (2017). Petroglyphs of Tuva, Редактор: Ц.Төрбат, Н.Батболд., *Орос, Монгол, Хятадын Хил Залгаа Бус Нутгийн Эртний Нийгмуудийн Соёлын Хувьсал Ба Харилцан Нөлөөлөл: Төв Ази Ба Умард Хятадын Хадны Зураг Эрдэм Шинжилгээний Хурлын Эмхэтгэл*, içinde (s. 23-28). Улаанбаатар: Шуа-Ийн Туух Археологийн Хурээлэн.
- Kivalo Appelgren, H. (1931). *Alt-Altheische kunst denkmäler*. Helsingfors.
- Knoll, F. (2016). Petroglyphs in the Syunik highlands (Armenia) mapping (pre-)historic traces. *Adoranten*, 73-83.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde devlet geleneği ve teşkilatı. *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt: 2) içinde (s. 823-844). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kortum, R. (2014). Sacred imagery and ritual landscape: new discoveries at the Biluut petroglyph complex in the Mongolian Altai. *Time and Mind The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture*, 7(4), 329-384.
- Коşay, Н. Z. (1969). Kuzey-Doğu Anadolu'da kayalara hakedilmiş eski Türk işaretleri. *Türk Etnografya Dergisi*, XI, 27-32.
- Kovtun, I. V. (2012). *The Horse and The Skier*. Transactions of the Museum of Archaeology and Ethnography of Siberia of Tomsk State University, Vol. IV, Tomsk. (КОВТУН, В.И.: КОНЬ И ЛЫЖНИК, Труды Музея археологии и этнографии Сибири Томского государственного университета, Т. IV., Томск : Томский государственный университет, 2012.).
- Котович, В. М. [Kotowich, V. M.] (1976). *Древнейшие Писаницы Горного Дагестана*, Издательство На уха, Москва. [Ancient petroglyphs of Dagestan. Moscow: Publishing House Nauka].
- Кубарев, В. Д. [Kubarev, V. D.] (2011). *Петроглифы Калбак-Таша I (Российский Алтай)* (V. D. Kubarev, *The Petroglyphs Kalbak-Tash I (Russian Altai)*, Издательство Института археологии и этнографии, Новосибирск: СО РАН [Petroglifi Kalbak-Taşa I (Rassiykiy Altay). İzdatelstvo İnstituta arheologii i etnografii, Novosibirsk: SO RAN.]

- Kubarev, V. D., Цэвээндорж, Д., Якобсон, Э. [Kubarev, V. D., Tseveendorj, D. ve Yakobson, E.]. (2005). Петроглифы Цагаан-Салаа И Бага-Ойгура (Монгольский Алтай). Издательство Института археологии и этнографии Новосибирск – Улан Батор – Юджин, СО РАН [Petroglifi Tsagaan-Salaa İ Baga-Oyguura (Mongolskiy Altay)]. İzdatelstvo instituta arheologii i etnografii, Novosibirsk-Ulan Bator-Yucin: SO RAN].
- Kuzeyev, R. G. (2013). *İtil-Ural Türkleri* (Çev. A. Acaloğlu). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Кызласов, И. Л. [Kyzlasov, I. L.] (2018). Тюркская руническая надпись на Евфрате. Южносибирский способ проверки религиозных истин [Turkic runic inscription on Euphrates. south Siberian way of verifying the religious truth, *Studia Mediaevalia Europaea Et Orientalia*], 193-206.
- Lvova, E. L., Oktyabrskaya, İ. V., Sagalayev, A. M. ve Usmanova, M. S. (2013). *Güney Sibiryа Türklerinin geleneksel dünya görüşleri* M. Ergun (Çev.). Konya: Kömen Yayınları.
- Lymer, K. (2004). Shimmering visions-shamanistic rock art images from the Republic of Kazakhstan. *Expedition-Shamanism Special Issue*, 46(1), 16-23.
- Lymer, K. (2008). An introduction to the rock art of Kazakhstan. *The DSCA Journal Danish Society for Central Asia's Electronic Yearbook*, 46-55.
- Mangaltepe, İ. (2021), Avarlar. O. Karatay ve S. Acar (Ed.). *Doğu Avrupa Türk tarihi* içinde (s. 193-226). İstanbul: Kronik Kitap.
- Martinov, A. I. (2013). *Altay kaya resimleri Biçiktu-Boom* (Çev. Z. Bağlan Özer.). Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı web sitesinden erişildi: http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/altay_kaya_resimleri_ekitap.pdf
- Merçil, E. (2009). Salgurlular. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 36) içinde (s. 29-31). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mert, O. (2007). Kemaliye'de eski Türk izleri: Dilli vadisindeki petroglif ve damgalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 233-254.
- Mert, O. (2008a). Dilli Vadisi'ndeki petroglif ve damgalar. *Bilim Ütopya*, 163, 4-16.
- Mert, O. (2008b). Öngöt mezar külliyesi ve külliye de bulunan damgalar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, 281-305.
- Metin, H. (2018). Pisidia Altıkaplı kaya kilisesi'ndeki kaya üstü resimlerine (petroglif) ilişkin bir gözlem, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5, 164-176.
- Miklashevich, E. (2003). Rock art research in North and Central Asia 1995-1999. P. G. Bahn, A. Fossati (Ed.) (*edited version*) *Rock Art studies NEWS OF THE WORLD 2 developments in Rock Art research 1995-1999* içinde (s. 4-60). Oxford: Ox-bow Books.
- Mitev, N. (2018). Early Ottoman coins (14th – 15th C.) from Varna Region, Bulgaria. *Нумизматика, Сфрагистика и Енузографика*, 14, 189-197.
- Mobarakabadi, E. K. (2013). Rock art of the Howz-Mähý Region in Central Iran. *Arts*, 2, 124-133.
- Ocak A. Y. (2005). *Alevi ve Bektaşî inançlarının islâm öncesi temelleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Otar, İ. (1983). *O. Akçokraklı'nın (Kırım Tatar Tamgaları) isimli kitabı vesilesi ile notlar*. İstanbul.
- Othman, A. ve Gorea, M. (2016). Une inscription runique centre-asiatique à Sura (Moyen-Euphrate syrien): présentation et observations préliminaires. *Semítica et Classica*, 9, 251-260.
- Ögel, B. (1998). *Türk mitolojisi*, (Cilt 1). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (2014a). *Türk mitolojisi*, (Cilt 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (2014b). *İslâmiyetten önce Türk kültür tarihi Orta Asya kaynak ve buluntularına göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özbek, O. ve Yükmen, B. (1998). Kars Borluk Vadisi kaya resimleri. *Arkeoloji ve Sanat*, 86, 30-37.
- Özdoğan, M. (2019). *1967 yılı Van-Hakkâri Araştırmaları Tırşın kaya resimlerinin bulunuşu arkeoloji, etnografya ve doğal çevre*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Özgüdenli, O. G. (2011). Târih-i Âl-i Selçûk. *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (Cilt 40) içinde (s. 72-73). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgül O. (2015). Erzurum bölgesi kaya panoları. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10, 169-198.
- Özgül O. (2016). Erzurum/Şenkaya petrogliflerindeki at/geyik ve güneş kursu. A. Ceylan (Yay. Haz.). 3. *Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri Erzurum 2016* içinde (s. 437-458). İstanbul: Güneş Vakfı Yayınları.
- Özgül, O. ve Bingöl, B. (2021). Kuzeydoğu Anadolu petrogliflerindeki bir grup dağ keçisi motifi. *Art-Sanat Dergisi*, 16, 491-527.
- Patacı, S. (2015). Transkafkasya arkeolojisi kapsamında Ardahan. *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı - II*, 72, 56-90.
- Potapov, L. P. (2012). *Altay şamanizmi* (Çev. M.Ergun). Konya: Kömen Yayınları.
- Prinzing, G. (2007). Pliska in the view of ProtoBulgarian inscriptions and Byzantine written sources. J. Henning (Ed.) *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium - Byzantium, Pliska, and the Balkans* (Vol. 2) içinde (s. 241-252). Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co. KG.
- Qurbanov, A. (2013). *Damğalar, rəmzlər... mənimsəmələr*. Turuz Dil ve Etimoloji Kütüphanesi web sitesinden erişildi: <http://turuz.com/book/title/damgalar-remzler-menimsemelers-araz-qurbanov-urmu-turuz-2014>
- Redford, S. (2007). The kible wall of the Kargı Hanı. *Adalya*, X, 351-368.

- Rogozhinskii, A. E. (2019). Medieval petroglyph tamgas in southern Kazakhstan and semirechie. S.A. Yatsenko ve E.A. Smagulov (Ed.). *Tamgas of Pre-Islamic Central Asia* içinde (s. 249-295). Samarkand: International Institute for Central Asian Studies.
- Rogozhinskiy, A. E. (2011). Rock art sites in Kazakhstan. J. Clottes (Ed.). *ICOMOS Rock Art in Central Asia a Thematic Study* içinde (s. 9-42). Paris: International Council on Monuments and Sites.
- Róheim, G. (1954). *Hungarian and Vogul mythology*. Seattle/London: University of Washington Press.
- Rojay, B. ve Karaca, A. (2008). Post-miocene deformation in the south of the Galatean volcanic province, nw of central Anatolia (Turkey). *Turkish Journal of Earth Sciences (Turkish J. Earth Sci.)*, 17, 653-672.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da kutsal bitkiler ve hayvanlar* (Çev. A. Kazancıgil, L. Arslan). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Roux, J. P. (2015). *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Rozwadowski, A. (2009). Siberian Rock Art and Shamanism: history Versus Phenomenon. E. Anati (Ed.). *XXIII Valcamonica Symposium 2009 Capo Di Ponte (Bs) Italy 28th October- 2nd November 2009* içinde (s. 315-318). Capo di Ponte.
- Rozwadowski, A. (2012). Did shamans always play the drum? Tracking down prehistoric shamanism in Central Asia. *Documenta Praehistorica*, XXXIX, 277-286.
- Rozwadowski, A. (2014). In Search of Shamanic Themes in Eastern Siberian Rock Art (Sakha/Yakutia Republic). *SHAMAN Journal of the International Society for Academic Research on Shamanism*, 22, 75-96.
- Rozwadowski, A. (2015). Historic and Proto-Historic Shamanic Rock Art in Siberia: a view from Altai. *Quaderns de Prehistòria I Arqueologia de Castelló*, 33, 195-204.
- Rüstemov, C. N. ve Muradova, F. M. (2003). *Qobustan Petroglifleri I Cild 2-ci kitab Şonqardağ ve Şıxqaya Qayaüstü Resimleri*. Bakı.
- Saltaoğlu, C. (2013). Anadolu Türk oyma (runik) yazıtları II. *Yazıtlar Dil, Kültür, Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 10-116.
- Saltaoğlu, C. (2018). *Unutulmuş bir geçmişten Oğuz-Kıpçak sesler, Esatlı yazıtları I-II*. Antalya: Kutlu & Avcı Ofset Form Baskı.
- Samashev, Z. (2001). Petroglyphs of Kazakhstan. K. Tashbayeva (Ed.). *Petroglyphs of central Asia* içinde (s. 151-217). Bishkek: International Institute for Central Asian Studies.
- Samashev, Z. S. ve Bazylkhan, N. (2010). Ancient Turkic tamga-signs. J. Evans, S. A. Yatsenko ve O. T. Perrin (Ed.). *Traditional Marking Systems A Preliminary Survey* içinde (s. 309-327). London&Dover: Dunkling Books.
- Samashev, Z., Eleuov, M. ve Murgabayev, S. (2014). *Sauyskandyk Petroglyphs*. Astana.
- Smagulov, E. A. ve Yatsenko, S. A. (2019). Series of sign in the oases of Southern Kazakhstan. S. A. Yatsenko ve E. A. Smagulov (Ed.). *Tamgas of Pre-Islamic Central Asia* içinde (s. 159-197). Samarkand: International Institute for Central Asian Studies.
- Shirazi, R. ve Soltani, M. (2015). The evidence of rock art in Iranian Makran: Aps-e goalm and Kouhbodan-e Jor petroglyphs, Qasr-e Qand. *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 43(2), 23-33.
- Somuncuoğlu, S. (2008). *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler/ from Siberia to The Anatolia The Turks on the rock*. İstanbul: A-Z Yapı Ticaret-Güngör Matbaacılık.
- Somuncuoğlu, S. (2012). *Damgaların göçü-kurgan / Ankara Gündül kaya resimleri*. İstanbul: AC Yayı.
- Soydan, E. ve Korkmaz, F. (2013). Batman'da yeni bir keşif: Deraser (Arik) mağara resimleri. *Turkish Studies- International Periodical for The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic*, 8(6), 665-686.
- Sütçüoğlu, O. (2018). *Arykandos Vadisi'nde Sionlu Aziz Nikolaos kültü ve Hristiyan Türkler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Antalya.
- Şahin, İ. (2012). İçel/Gülнар'da eski Türklerle ait yeni tespit edilmiş epigrafik belgeler: tanıtımı ve ön değerlendirmesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 31, 275-300.
- Şahin, M. K. ve Varis, S. (2017). Eskişehir/Seyitgazi Kümbet köyünde bulunan Himmət Baba/Kümbet Dede kümbeti üzerine yeni düşünceler. *XX. uluslararası Ortaçağ ve Türk dönemi kazıları ve sanat tarihi araştırmaları sempozyumu bildirileri* (Cilt 2) içinde (s. 622-652). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Şeşen, R. (2020). *İslâm coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Taçon, P. S. ve Chippindale, C. (1998). An archaeology of rock-art through informed methods and formal methods, *The Archaeology of Rock-Art* içinde (s.1-10). Cambridge University Press.
- Tabaldyev, K. Sh. (2019). Medieval tamga-signs in Kyrgyzstan. S. A. Yatsenko ve E. A. Smagulov (Ed.). *Tamgas of Pre-Islamic Central Asia* içinde (s. 364-386). Samarkand: International Institute for Central Asian Studies.
- Tashbayeva, K. (2001). Petroglyphs of Kyrgyzstan. K. Tashbayeva (Ed.). *Petroglyphs of central Asia* içinde (s. 9-79). Bishkek: International Institute for Central Asian Studies.
- Taşoğlu, A. (2020). *Bozkırın ilk imparatorluğu Hunlar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Temiz, F. M., Özkan, S. ve Çiftelyürek, M. (2020). 2018 yılı bulgularına göre Kırıkhan ve Hassa mezartaşlarında damga, ideogram ve simgeler. *Turkmes 2019 Tam Metin Bildiriler* içinde (s. 504-554). Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Tepfer-Jacobson, E. (2006). Rock art of Mongolia. *The Silk Road*, 4(1), 5-13.

- Tepfer-Jacobson, E. (2012). Rock art research in Mongolia 2005-2009. *Rock Art Studies: News of the World IV* içinde (s. 164-195). Oxford: Oxbow Books.
- Tezcan, M. (1990). *Eski Türklerde damga*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Thompson, E. A. (2004). *The peoples of Europe the Huns*. Malden/Oxford/Carlton: Blackwell Publishing.
- Three Ceremonial Arrowheads. (t.y.). *Metropolitan Museum* web sitesinden erişildi: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/35794>
- Tok, T. (2018). Denizli-Tavas yöresi mezar taşları ve taşlardaki tamgalar. *I. uluslararası Türk-İslam mezar taşları kongresi bildiriler kitabı 2018* içinde (s. 540-565). Aydın: Yeni Fikir Dergisi Yayınları.
- Turan, O. (1945). Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması. *Belleten*, IX(35), 305-318.
- Turan, O. (1948). Selçuk Devri vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, vakıfları ve vakfiyeleri. *Belleten*, XII(45), 17-170.
- Ulusoy Binan, D. (2001). Ortaçağ Anadolu Türk mimarisinde taşçı işaretleri ve koruma sorunları. *Taç Vakfı'nın 25. yılı Anı kitabı Türkiye'de risk altındaki doğal ve kültürel miras* içinde (s. 119-136). İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı Yayını.
- User, H. Ş. (2010). Bömbögör yazıtı: bir Türk Kunçuyunun mezar taşı. *Dil Araştırmaları*, Güz(7), 62-73.
- Uyanık, M. (1974). *Petroglyphs of South-Eastern Anatolia*. Graz.
- Uzunöz, C. K. (2017). *Atalarımı aramaya geldim Ankara Gündül Salihler Düdük dağı kaya resimleri fotoğraf albümü*. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları.
- Üngör, İ. (2016a). Asya'dan Anadolu'ya kayalara yazılan Türk kültürü (Dereici kaya resimleri). A. Ceylan (Yay. Haz.). 3. *Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri Erzurum 2016* içinde (s. 265-278). İstanbul: Güneş Vakfı Yayınları.
- Üngör, İ. (2016b). Orta Asya'dan Anadolu'ya kayalara yazılan Türk kültürü (Dereici kaya resimleri). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, 357-370.
- Üngör, İ. (2018). Türk Kültüründe dağ keçisi/teke ve Doğu Anadolu petrogliflerinde bulunan dağ keçisi/teke figürleri üzerine görüşler. *4. Uluslararası Türk Şöleni Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri 2018* içinde (s. 325-345). Güneş Vakfı Yayınları.
- Üren, U. (2021). Suvarlar. O. Karatay ve S. Acar (Ed.). *Doğu Avrupa Türk Tarihi* içinde (s. 181-192). İstanbul: Kronik Kitap.
- Vahanyan, V. (2009). Comparative analysis of the Armenia and World Rock Art. E. Anati (Ed.). *XXIII Valcamonica Symposium 2009 Capo Di Ponte (Bs) Italy 28th October- 2nd November 2009* içinde (s. 363-368). Capo di Ponte.
- Wilson, M., Tankut, A. ve Güleç, N. (1997). Tertiary volcanism of the Galatia Province, North-West Central Anatolia. *Lithos*, 42, 105-121.
- Yalın, A. R. (1943). *Anadoluda Türk damgaları damgalar, enler, imler üzerine Bursanın değeri*. Bursa: Yeni Basımevi.
- Yatsenko, S. A. (2013). Some problems related to early medieval Turkic tamga-sign studies. *Re: Marks The Journal of Signum*, International Society for Mark Studies, 2013(1), 9-27.
- Yatsenko, S. A. (2019a). General and special use of Tamgas by the Ancient People of Central Asia. S. A. Yatsenko, E. A. Smagulov, A. E. Rogozhinskii ve K. Sh. Tabaldyev (Ed.). *Tamgas of Pre-Islamic Central Asia* içinde (s. 387-417). Samarkand: International Institute for Central Asian Studies.
- Yatsenko, S. A. (2019b). Signs of the early nomads on the Ustyurt Plateau. S. A. Yatsenko, E. A. Smagulov, A. E. Rogozhinskii, K. Sh. Tabaldyev, S. R. Baratov, J. Ya. Ilyasov, G. B. Babayarov (Ed.). *Tamgas of Pre-Islamic Central Asia* içinde (s. 58-88). Samarkand: International Institute for Central Asian Studies.
- Yatsenko, S. A. ve Rogozhinskii, A. E. (2019). Introduction. S. A. Yatsenko ve E. A. Smagulov (Ed.). *Tamgas of Pre-Islamic Central Asia* içinde (s. 8-42). Samarkand: International Institute for Central Asian Studies.
- Yıldırım, S. (2020). Fırat nehri kıyısındaki Türk runik yazıtı: dini gerçekleri denetlemede Güney Sibirya yöntemi (S. Yıldırım, Trans.). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 20(1), 219-230.
- Yılmaz, F. (2018). Aziz Yuhanna Haç Kilisesi (İzmir/Selçuk) sütunlarındaki Türk izleri. 2. *Uluslararası Avrasya Türk Sanatları Kongresi, 2-5 Aralık 2015* içinde (s. 291-302). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Zaika, A. L. (2012). Face images in lower Angara rock art. *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 40(1), 62-75.